časopis za kritiko znanosti

Theodor W. Adorno / Negativna dialektika

Franc Žle / Alvin Toffler: Tretji val

Michael A. Lebowitz / Preseganje krize socialistične ekonomije

Dragan Đuričin / Istraživanje i razvoj u samoupravnom preduzeću

Švob-Đokić / Neke društvene implikacije disproporcionalnog tehnološkog razvoja u svijetu

Janez Janša / Oboroženo ljudstvo — teorija iz prakse

85/86 1986

UDK 3

Časopis za kritiko znanosti
85/86 1986, januar, februar

Izdajata:

Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije Maribor in Ljubljana
Revijo sofinancirata Kulturna skupnost Slovenije in Raziskovalna skupnost Slovenije

Izdajateljski svet:

Dr. Andrej Kirn (predsednik), Vika Potočnik, Marjan Pungartnik, Branko Gregorčič, Ciril Baškovič, Igor Bavčar, Srečo Kirn, Igor Omerza, Leo Šešerko

Uredništvo

Igor Bavčar, Srečo Kirn, Milan Balažič, Andrej Klemenc, Bojan Korsika, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Mitja Maruško, Igor Omerza, Leo Šešerko, Samo Škrbec, Peter Wieser, Siniša Zarić, Vekoslav Grmič, Janez Janša

Glavni urednik:

Srečo Kirn

Odgovorni urednik:

Igor Bavčar

Sekretar uredništva:

Janez Janša

Tehnični urednik:

Janko Zlodre

Lektor:

Karmen Gradišek, Marjanca Mihelič

Naslov uredništva: Kersnikova 4/II, Yu- Ljubljana, uradne ure so v torek in četrtek od 11.00 do 13.00, tel. (061) 319-498

Cena enojne številke 300.—, dvojne 500.— din. Celoletna naročnina za posameznike 1.500.—, za institucije 3.000.— din.

Tisk: TISKARNA KOČEVSKI TISK, Kočevje

Po mnenju RS za prosveto in kulturo št. 421-1/74 z dne 14. 3. 1974 je revija oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov.
Nenaročenih rokopisov ne vračamo! Rokopis pošljite v dveh izvodih s kratkim povzetkom v domačem in tujem jeziku ter osnovnimi podatki o avtorju.

časopis za kritiko znanosti

II 263332

Časopis za kritiko znanosti 85/86 1986

Vsebina

3 Theodor W. Adorno / Negativna dialektika

21 Franc Žle / Alvin Toffler: Tretji val

57 Michael A. Lebowitz / Preseganje krize socialistične ekonomije

67 Dragan Đuričin / Istraživanje i razvoj u samoupravnom preduzeću

79 Švob-Đokić / Neke društvene implikacije disproporcionalnog tehnološkog razvoja u svijetu

85 Janez Janša / Oboroženo ljudstvo — teorija iz prakse

85/86 1986

NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA LJUBLJANA

Po 439/88

Časopis za kritiko znanosti

85/86 1986

Vsebina

3 Theodor W. Adorno / Negativna dialektika

21 Franc Zle / Alvin Toffler: Tretji val

57 Michael A. Ledowitz / Preseganje krize socialistične ekonomije

87 Dragan Đurić / Istraživanje i razvoj u samoupravnom preduzeću

[illegible] Đukić / Neke strukturne implikacije dispropocionalnog industrijskog razvoja u svijetu

85 Janez Janša / Obogateno ljudstvo – teorija iz prakse

Negativna dialektika

(prvi del)

Theodor W. Adorno

I. Ontološka potreba

Ontologije v Nemčiji, zlasti Heideggerjeva, še učinkujejo naprej, ne da bi jih prestrašili sledovi politične preteklosti. Natiho se ontologijo razume kot pripravljenost, da se sankcionira nek heteronomen red, ki je oproščen opravičila pred zavestjo. To, da se takšne razlage na višji ravni demantira kot nesporazum, zdrs v ontično, pomanjkanje radikalizma v vprašanju, samo okrepi dostojanstvo apela: ontologija se zdi tem bolj numinozna, čim manj jo je mogoče fiksirati na določene vsebine, ki bi dovolile radovednemu razumu, da bi se pripel nanje. Neoprijemljivost postane nedotakljivost. Kdor odkloni sledništvo, je sumljiv kot duhovni brezdomec, nima domovine v biti; to ni prav dosti drugače, kot sta nekoč idealista Fichte in Schelling nizko uvrstila tiste, ki so nasprotovali njuni metafiziki. Ontologija je apologetska v vseh svojih smereh, ki se med seboj spopadajo in druga drugo izključujejo kot nepravo verzijo. Njenega učinkovanja pa ne bi bilo mogoče razumeti, če ji ne bi ustrezala neka izrecna potreba, indeks nečesa zamujenega, hrepenenje, da ne bi ostali pri Kantovem verdiktu o vednosti absolutnega. Ko se je v zgodnjem obdobju novoontoloških smeri s teološko simpatijo govorilo o vstajenju metafizike, je bilo to še grobo, a očitno. Nekaj od tega je vsebovala že Husserlova želja, da se namesto intentio obliqua postavi intentio recta, da se obrnemo k stvarem; to, kar je v kritiki uma začrtalo meje možnosti spoznanja, ni bilo nič drugega kot ponovno razmišljanje o sami spoznavnosti, od

katere se je hotel fenomenološki program najpoprej dispenzirati. V »osnutku« ontološke konstitucije stvarnih področij in regij, končno »sveta kot skupka vsega tubivajočega«, se je razločno oglasila želja, da se zajame celoto brez mej, ki se vsiljujejo njenemu spoznanju; Husserlove ειδη, iz katerih so potem pri Heideggerju iz obdobja »Biti in časa« nastale eksistencialije, bi morale obširno anticipirati, kaj so pravzaprav te regije, prav do najvišje. Za tem je stalo neizrečeno, da morejo osnutki uma vsej obilici bivajočega vnaprej začrtati njeno strukturo; druga repriza stare filozofije absolutnega, prva je bila pokantovski idealizem. Obenem pa je še naprej delovala kritična tendenca, ne toliko proti dogmatičnim pojmom, temveč kot prizadevanje, da se absoluta, ki so sedaj povnanjenje nasproti svoji sistematični enovitosti postavljene druga proti drugi, ne bi več postavljalo ali konstruiralo, temveč da bi se jih v ravnanju, izoblikovanem v skladu s pozitivističnim znanstvenim idealom receptivno sprejelo in opisalo. Tako absolutna vednost ponovno postane, kakor pri Schellingu, intelektualno zrenje. Posredovanja se prizadeva prečrtati, namesto da bi se jih reflektiralo. Nekonformistični motiv, da filozofiji ni treba privoliti v svoje meje — meje organizirane in uporabne znanosti — se preobrne v konformizem. Kategorialni sestav, ki ga vzamemo kot takšnega, brez kritike, kot ogrodje obstoječih razmer, se potrdi kot absoluten in brezrefleksijska neposrednost metode se da na razpolago sleherni samovolji. Kritika kriticizma postane predkritična. Od tod izvira duhovni način ravnanja permanentnega »nazaj k«. Absolutno postane to, kar bi najmanj rado. Kar seveda govori kritična resnica o tem, postane nekaj naravoslovnega, iz katerega se je hitro in dovolj grobo dalo vzeti normo, da se je treba prilagoditi. Nasprotno idealistična šolska filozofija ni izpolnila pričakovanj tistih, ki se ukvarjajo z njo nepripravljeni. To je bila druga stran njene znanstvene samoodgovornosti, ki jo je izsilil Kant. Zavest o tem, da filozofija, katero se goji kot panogo, nima nič več opraviti z ljudmi, katere odvaja vprašanj kot nečesa puhlega, da bi se zaradi tega ukvarjali edinole s filozofijo, dela hrušč že v nemškem idealizmu. Brez kolegialne previdnosti sta jo izrekla Schopenhauer in Kierkegaard in tudi Nietzsche je odklanjal sleherno soglašanje z akademskim bistvom. S tega vidika pa si zdajšnje ontologije ne prisvajajo preprosto antiakademske tradicije filozofije s tem, da vprašajo, kakor je nekoč formuliral Paul Tilich, po tem, kar se vsakega brezpogojno tiče. Patos neakademskega so akademsko etablirale. V njih se prijetna groza konca sveta združi s pomirjujočim občutkom delovanja na trdnih, po možnosti še filološko zavarovanih tleh. Drznost, kakor vedno prerogativa mladeniča, vé, da je zavarovana s splošnim soglašanjem in najmogočnejšo izobraževalno institucijo. Iz celotnega gibanja je nastalo nasprotje temu, kar se je zdelo, da obetajo njegovi začetki. Ukvarjanje s tem, kar je relevantno, se je odbijalo v neki abstraktnosti, katere ne prekosi nobena novokantovska metodologija. Tega razvoja ni mogoče ločevati od problematike potrebe same. Ta filozofija jo more potešiti tako malo kakor nekoč transcendentalni sistem. Zato se je ontologija obdala s svojim krogom izparevanja.

V skladu z neko starejšo nemško tradicijo se vprašanje postavlja višje kot odgovor: kjer ontologija ne izpolni tega, kar je obljubila, sam uspeh tolažilno povzdigne v eksistencialno. Dejansko imajo vprašanja v filozofiji drugačen pomen kot v posameznih znanostih, kjer se jih odpravi z rešitvijo, medtem ko je njihov filozofskozgodovinski ritem prej ritem trajanja in pozabljanja. To pa ne pomeni, kakor se neomajno ponavlja za Kirkegaardom, da je eksistenca spraševalca tista resnica, katero odgovor zaman išče. V filozofiji namreč avtentično vprašanje vključuje skoraj vedno na določen način njegov odgovor. Filozofija ne pozna, kakor raziskovanje, pri vprašanju in odgovoru nekega »najprej-potem«. Svoja vprašanja mora oblikovati glede na to, kar je izkusila, da bi to dohitela. Njeni odgovori niso dani, narejeni, proizvedeni: razvito transparentno vprašanje se preobrne v odgovor. Idealizem bi rad preglušil ravno to, vedno na novo bi rad ustvarjal, »deduciral« svojo lastno podobo, če se le dá vsako vsebino. Mišljenje pa, ki se ne potrjuje kot izvor, ne bi smelo skrivati, da ne proizvaja, temveč reproducira to, kar kot izkušnja že ima. Moment izraza v mišljenju navaja mišljenje na to, da ne podaja najprej more mathematico probleme in potem dozdevne rešitve. Besede, recimo problem in rešitev, zvenijo v filozofiji zlagano, ker postulirajo neodvisnost mišljenja od mišljenega ravno tam, kjer sta mišljenje in mišljeno drug prek drugega posredovana. Filozofsko je mogoče razumeti pravzaprav samo, kar je resnično. Izpopolnjujoča soizvršitev sodbe, se razume, je eno z odločitvijo o resničnem in napačnem. Kdor soudeleženo ne sodi kot stringenco nekega teorema ali kot odsotnost te stringence, ne razume tega teorema. Njegov lastni vsebinski smisel, ki bi ga bilo treba razumeti, zahteva takšno stringenco. Tako se razmerje razumevanja in sodbe razlikuje od običajnega časovnega reda. Tako malo je mogoče razumeti brez sodbe, kakor soditi brez razumevanja. To odvzame shemi, po kateri je rešitev sodba, problem golega vprašanja, temelječega na razumevanju, torej njeno upravičenost. Sámo vlakno takoimenovanega filozofskega dokazovanja je posredovano, nasprotno matematičnemu modelu, ne da bi ta preprosto izginil. Kajti stringenca filozofske misli terja, da se njen način postopanja meri z zaključki. Dokazi v filozofiji so prizadevanje, da se izraženemu dá obveznost, tako da postane kompenzurabilno sredstvom diskurzivnega mišljenja. Izraženo pa ne rezultira samo iz tega: kritična refleksija takšne produktivnosti mišljenja je sama ena vsebina filozofije. Čeprav je pri Heglu zahteva po izpeljavi neidentičnega iz identičnosti skrajno stopnjevana, implicira miselna struktura »Velike logike« rešitev v zastavitvah problemov, namesto da bi predložila rezultate po končnih potezah. Medtem ko Hegel prižene kritiko analitične sodbe do teze o njeni »napačnosti«, je pri njem vse analitična sodba, obračanje misli zdaj v to, zdaj v ono smer brez pozivanja nečesa njemu zunanjega. Da je novo in drugo spet staro in znano, je moment dialektike. Tako evidentna, kot je zveza tega momenta s tezo o identičnosti, tako redkokdaj ga ta teza opisuje. Čim bolj se filozofska misel pre-

pušča svojemu izkustvu, tem bolj se približuje, paradoksno, analitični sodbi. Pridobiti si zavest o nekem desideratu spoznanja pomeni večinoma že spoznanje samo: nasprotje idealističnemu principu neprestane produkcije. V odpovedi tradicionalni aparaturi dokazovanja, v poudarjanju že znanega vedenja, se v filozofiji izkazuje to, da filozofija nikakor ni absolutno.

Afirmativni značaj

Ontološka potreba tako malo zagotavlja to, kar hoče, kakor bolečina zagotavlja prestradanemu jed. Filozofskega gibanja, ki mu to ni bilo péto v zibki, ne muči noben dvom v takšno zagotovilo. Zato nenazadnje zaide v neresnično afirmativno. »Omračitev sveta nikoli ne sega do svetlobe biti« (1). V tistih kategorijah, ki jim fundamentalna ontologija dolguje svoj odmev in ki jih zaradi tega ali zataji ali tako sublimira, da niso več sposobne za nobeno neljubo konfrontacijo več, je mogoče razbrati, kako zelo so odtisi nečesa manjkajočega in nevzpostavljivega, kako zelo so komplementarna ideologija tega nevzpostavljivega. Kult biti pa ali vsaj privlačnost, ki jo ima ta beseda kot nekaj superiornega, živi od tega, da so tudi realno, kakor nekoč v spoznavni teoriji, pojmi funkcije vedno bolj izpodrivali pojme substance. Družba je postala totalna celota funkcij, kakršno si je nekoč zamišljal liberalizem; kar je, je relativno z ozirom na drugo, irelevantno samo po sebi. Strah pred tem, prebujajoča zavest o tem, da bi subjekt izgubil svojo substancialnost, preparira subjekt za poslušanje zatrjevanja, da bit, neartikulirano izenačena s to substancialnostjo, vendarle neizprosno preživi funkcijsko celoto. Kar si ontološko filozofiranje tako rekoč zaklinjajoče prizadeva zbuditi, spodkopujejo realni procesi, produkcija in reprodukcija družbenega življenja. Prizadevanje, da se človeka in bit in čas teoretično vindicira kot prafenomene, ne spremeni usode oživelih idej. Pojme, katerih substrat je zgodovinsko mimo, se je vseskozi, tudi na specifično filozofskem območju, prepričljivo kritiziralo kot dogmatične hipostaze; tako pri Kantu transcendenca empirične duše, sij besede bivanja, v poglavju o paralogizmih; neposredni rekurz na bit v poglavju o amfiboliji pojmov refleksije. Nova ontologija ne sprejme te Kantove kritike, je ne nadaljuje s svojo refleksijo, temveč se dela, kot da bi ta kritika pripadala neki racionalistični zavesti, katere madežev se mora genuino mišljenje očistiti recimo v ritualni kopeli. Da bi se kljub temu izkoristilo tudi kritično filozofijo, se le-tej imputira neposredno ontološka vsebina. Heidegger ni mogel razbrati antisubjektivnističnega in »transcendirajočega« momenta brez legitimnosti iz Kanta. Kant programatično poudari objektivni značaj svojega postavljanja vprašanj v predgovoru h Kritiki čistega uma in ne dopušča nobenega dvoma v izpeljavo dedukcije čistih pojmov razuma. Ni ves Kant v tem, kar zaznamuje konvencionalna zgodovina filozofije v kopernikanskem obratu; objektivni interes obdrži primat pred subjektivno usmerjenim interesom za golo nastajanje spoznanja, za razčlenjevanje zavesti v empirističnem stilu. Toda tega ob-

jektivnega interesa na noben način ne moremo enačiti z neko skrito ontologijo. Proti temu ne govori samo Kantova kritika racionalistične ontologije, ki za skrajno silo pušča prostor neki drugi koncepciji, temveč tok misli same kritike uma. Zaradi tega miselnega toka je objektivnost — objektivnost spoznanja in objektivnost skupka vsega spoznanega — subjektivno posredovana. Sicer dopušča domnevo o nečem na sebi onkraj polarnosti subjekt-objekt, a jo popolnoma namenoma pušča tako nedoločeno, da ne bi mogla nobena interpretacija, kakršnakoli že, iz nje razbrati ontologije. Če je hotel Kant rešiti tisti kosmos noetikos, ki ga je napadel obrat k subjektu, če nosi v tem oziru njegovo delo v sebi ontološki moment, pa ostane ta moment vendarle moment in to ne centralni. Njegova filozofija bi rada izvršila to rešitev s pomočjo tega, kar ogroža to, kar je treba rešiti.

Odvzem moči subjektu

Ponovna oživitev ontologije iz objektivistične intence bi se lahko oprla na nekaj, kar ji seveda niti malo ne bi sodilo v koncept: na to, da je subjekt v veliki meri postal ideologija, ki zakriva objektivno celoto funkcioniranja družbe in pomirja trpljenje subjekta pod ideologijo. Toliko je, in ne šele danes, ne-jaz drastično nadrejen jazu. Heideggerjeva filozofija se ne loti tega, a to registrira: v njej se ta zgodovinski primat spremeni v ontološko prednost biti sploh, predvsem ontične, realne. Zato se je Heidegger tudi modro varoval tega, da bi pred očmi vseh zasukal nazaj kopernikanski obrat, obrat k ideji. Svojo verzijo ontologije je marljivo razmejil od objektivizma, svoje antiidealistično ravnanje od bodisi kritičnega bodisi naivnega realizma (2). Brez dvoma ontološke potrebe ni bilo mogoče, v skladu s frontami akademskega šolskega spora, zvesti na antiidealizem. Toda med vsemi impulzi te potrebe je bil morda najtrajnejši tisti, ki je dezavuiral idealizem. Načet je antropocentrični občutek življenja. Subjekt, filozofsko samoovedanje si je skoraj prilastilo kritiko geocentrizma, staro nekaj stoletij. Ta motiv je več kot samo svetovnonazorski, naj ga je bilo mogoče še tako lahko svetovnonazorsko izkoristiti. Zanesenjaške sinteze filozofskega in naravoslovnega razvoja so gotovo sumljive: ignorirajo osamosvojitev fizikalno-matematičnega formalnega jezika, ki ga že zdavnaj ni več mogoče prevesti v zrenje in sploh v nobene kategorije, ki bi bile neposredno komenzurabilne človeški zavesti. Pa vendarle so segli rezultati novejše kozmologije zelo daleč; vse predstave, ki univerzum približujejo subjektu ali bi ga celo hotele izpeljati kot postavljenega od subjekta, so se spremenile v naivnost, primerljivo naivnosti butalcev ali paranoikov, ki imajo svoja mesteca za središče sveta. Osnova filozofskega idealizma, samo obvladovanje narave, je ravno zaradi svoje nezmerne ekspanzije v prvi polovici dvajsetega stoletja izgubilo gotovost svoje vsemogočnosti; tako zaradi tega, ker je zavest ljudi zaostajala za to ekspanzijo in je urejanje njihovih razmer še naprej ostalo iracionalno, kakor tudi zato, ker je šele velikost doseženega

pokazala, kako je majhna v primerjavi z nedosegljivim. Univerzalni sta slutnja in strah, da je obvladovanje narave s svojim napredovanjem vedno bolj soudeleženo pri tkanju zla, pred katerim je hotelo obvarovati; pri tkanju tiste druge narave, v katero se je družba izrodila. Ontologija in filozofija biti sta — poleg drugih in bolj grobih — načina reagiranja, v katerih zavest upa, da se bo izvila iz te zamotanosti. Toda v sebi imata fatalno dialektiko. Resnica, ki prežene človeka iz središča stvarstva in ga svari pred njegovo nemočjo, okrepi, kot subjektivni način ravnanja, občutek nemoči, narekuje ljudem, da se z njo identificirajo ter tako še bolj stopnjujejo prekletstvo druge narave. Vera v bit, moten svetovnonazorski derivat kritične slutnje, se dejansko izrodi v to, kar je Heidegger nekoč neprevidno definiral kot podrejenost biti. Počuti se nasprotna vesolju, a se vendarle brez večjega okolišenja prilepi na vsako partikularno, če to partikularno le dovolj energično dokaže subjektu lastne slabosti. Pripravljenost subjekta, da kloni pred zlom, ki izvira iz povezanosti samih subjektov, je maščevanje za njihovo neuresničeno željo, da bi se osvobodili kletke svoje subjektivnosti. Filozofski skok, Kirkegaardova izvirna gesta, je sama samovolja, za katero podrejanje subjekta biti misli, da ji uide. Samo tam, kjer je, v Heglovem jeziku, prisoten tudi subjekt, se njegovo prekletstvo zmanjšuje; perpetuira pa se v tem, kar bi bilo do subjekta naravnost drugo, tako kakor je deus absconditus vselej že nosil v sebi poteze iracionalnosti mitičnih božanstev. Na dandanašnje restavrativne filozofije pada svetloba kičastega eksotizma umetnoobrtnih svetovnih nazorov, denimo zen-budizma, ki je osupljivo konzumno sposoben. Tako kot zen-budizem simulirajo te filozofije položaj misli, ki ga je nemogoče zavzeti, ker to preprečuje v subjektih nakopičena zgodovina. Omejitev duha na tó, kar je odprto in dosegljivo njegovemu zgodovinskemu stanju izkušnje, je element svobode; brezpojmovno blodenje uteleša njeno nasprotje. Doktrine, ki subjektu brezskrbno uidejo v kozmos, so kakor filozofija biti lažje združljive z zatrdelim ustrojem sveta in možnostmi uspeha v tem svetu kot najmanjši delček samoovedanja subjekta o sebi in svoji realni ujetosti

Bit, subjekt, objekt

Heidegger je seveda spregledal iluzijo, od katere živi popularni uspeh ontologije: da je iz neke zavesti, v kateri sta sedimentirana nominalizem in subjektivizem, zavesti, ki je sploh samo s samorefleksijo postala to, kar je, mogoče stanje intentio recta preprosto izbrati. Heidegger obide alternativo z naukom o biti, ki se proglaša za nekaj, kar je onkraj intentio recta in intentio obliqua, onkraj subjekta in objekta, kakor tudi pojma in bivajočega. Bit je najvišji pojem — kajti, kdor reče bit, nima v ustih nje same, temveč besedo — in vendarle je privilegiran glede na vso pojmovnost, s pomočjo momentov, ki so v besedi bit mišljeni zraven, ki se ne izčrpajo v abstraktno dobljeni pojmovni enotnosti značilnosti. Čeprav se vsaj zreli Heidegger ne ozira več na to, suponira njegovo govorjenje o biti Husserlovo dok-

trino o kategorialnem zrenju ali bistvogledju. Po strukturi, ki jo Heideggerjeva filozofija pripisuje biti, bi se le-ta edino s takšnim zrenjem mogla odpreti ali razkriti, kakor se pravi v jezikovni rabi te šole; Heideggerjeva emfatična bit bi bila ideal tega, kar se ideaciji ukloni. V tej doktrini podana kritika klasifikatorske logike kot enotnosti značilnosti vsebovanih v pojmu, ostane v veljavi. Toda Husserl, čigar filozofija se je zadrževala v mejah delitve dela in je kljub vsem tako imenovanim temeljnim vprašanjem do svoje pozne faze puščala pojem stroge znanosti nedotaknjen, je skušal po teh pravilih igre spraviti v neposredno skladnost to, kar ima svoj lasten smisel v kritiki pravil igre; he wanted to eat the cake and have it too. Njegova metoda, podana izrecno kot taka, bi rada klasifikatorskim pojmom z modusom, s katerim spoznanje pride do njih, vlila to, česar ne morejo imeti kot klasifikatorski pojmi, kot golo prirejanje danega, temveč bi mogli imeti to samo z zapopadanjem stvari same, ki je pri Husserlu zdaj nekaj intramentalnega, zdaj nekaj, kar je zoperstavljeno imanentnosti zavesti. Husserlu ne moremo, kakor je bila navada za časa njegovega življenja, očitati neznanstvenosti kategorialnega zrenja kot iracionalističnega — njegov oeuvre kot celota oponira iracionalizmu — temveč njeno kontaminacijo z znanostjo. Heidegger je to opazil in naredil korak, pred katerim je Husserl okleval. Pri tem pa je zavrgel racionalni moment, ki ga je Husserl varoval, in je, v tem prej soroden Bergsonu, molče prakticiral postopek, ki žrtvuje odnos do diskurzivnega pojma, neodtujljiv moment mišljenja. Pri tem je zakril Bergsonovo šibko točko, to, da vzporedno postavi dve spoznanji, ki sta med seboj neposredovani in disparatni, s tem da z mobiliziranjem dozdevno višjega dostojanstva tega, kar pripada kategorialnemu zrenju, odstrani skupaj z vprašanjem po legitimnosti tudi spoznavnokritično vprašanje kot predontološko. Nezadostnost spoznavnoteoretskega predhodnega vprašanja postane pravni naslov za preprosto eliminiranje tega vprašanja; dogmatika postane Bergsonu, v nasprotju s tradicijo njene kritike, enostavno višja modrost. To je izvor Heideggerjevega arhaizma. Dvosmiselnost grške besede za bit, ki sega v jonsko neločevanje snovi, principa in čistega bistva, ni beležena kot insuficienca, temveč kot superiornost prvotnega. Ta superiornost naj bi pojmu biti pozdravila rano njegove pojmovnosti, razcepljenosti misli in mišljenega.

Ontološki objektivizem

Kar pa nastopi, kot da bi imelo svoje mesto v dobi pred grehom subjektivizirajoče kakor tudi popredmetuječe metafizike, postane contre coeur grobemu na sebi. Subjektivnost, ki zataji samo sebe, se preobrne v objektivizem. Ne glede na to, kako skrbno se takšno mišljenje izogiba kriticistični kontroverzi, vtem ko obe antitetični poziciji v enaki meri prišteva izgubi biti, pa sublimiranje njenih pojmov, neprestano nadaljevanju Husserlovih redukcij, povnanji to, kar je mišljeno z bitjo, tako vsa individuirana bivanja, kakor vse sledi racionalne abstrakcije. V tavtologiji, v kateri konča ta bit, je subjekt

preplašen: »Ampak bit — kaj je bit? Bit je Ona sama« (3). Takšni tavtologiji se bit neizogibno približuje. Ta tavtologija ne bo nič boljša, če se s pametno odkritosrčnostjo opredeljujemo za njo in jo proglašamo za poroštvo najglobljega. Vsaka sodba, po Heglovem izkazu celo analitična, nosi v sebi, če to hoče ali ne, zahteve, da bi predicirala nekaj, kar ni preprosto identično z golim pojmom subjekta. Če se sodba ne ozira na to, prekrši pogodbo, ki jo je vnaprej podpisala s svojo formo. To pa postane pri pojmu biti, kakor ga uporablja nova ontologija, neizogibno. Le-ta »konča pri samovolji, da ‚bit', ki je ravno v svoji čistosti natančno nasprotje čisti neposrednosti, namreč neko docela posredovano, smiselno samo v posredovanjih, podtika kot naravnost neposredno« (4). Bit mora določati samo z njo samo, ker je ni mogoče zagrabiti s pojmi, torej niti ni »posredovana« niti je ni mogoče neposredno pokazati po modelu čutno gotovega; namesto kakršnekoli kritične instance za bit se pojavlja ponovitev čistega imena. Rezidij, dozdevno nepopačeno bistvo (5) je enako neki αρχη tistega tipa, ki je moral zavreči motivirano gibanje misli. Da neka filozofija taji, da ni metafizika, ne odloča, kakor je nekoč Heidegger navedel proti Sartru (6), o tem, ali ona to je, ampak utemeljuje sum, da se v nepriznavanju njene metafizične vsebine skriva neresnično. Novo začenjanje na neki namišljeni ničelni točki je maska napornega pozabljanja, simpatija z barbarstvom mu ni zunanja. Razlog, da so starejše ontologije, sholastične ravno tako kakor njeni racionalistični potomci, propadle, ni bila kontingenčna menjava svetovnega nazora ali miselnega stila; v to menjavo verjame isti historični relativizem, proti kateremu se je nekoč puntala ontološka potreba. Nobena simpatija s Platonovim entuziazmom nasproti resignacijskim posameznoznanstvenim potezam Aristotela ne oslabi ugovora proti nauku o idejah kot podvojitvi sveta reči; noben pledoajé med τοδε τι in πρωτη ουσια v Aristotelovi metafiziki; le-te izvirajo iz neposredovanosti določil biti in bivajočega, ki jo nova ontologija brez dvoma naivno restavrira. Ravno tako malo sama zahteva po objektivnem umu, najsibo še tako legitimna, ne bi mogla odmisliti Kantove kritike ontološkega dokaza o bivanju boga. Že eleatski prehod k danes glorificiranemu pojmu biti je bil, na kar je bil Heidegger manj pozoren, nasproti hilozoizmu razsvetljenstva. Intenca pa, da se vse to izbriše, vtem ko se v ozadju refleksije kritične misli regredira v sveto jutro, bi rada zgolj obšla filozofske pritiske, ki so, potem ko so bili enkrat uvideni, ovirali potešitev ontološke potrebe. Odločnost ne pustiti se odpraviti, odločnost, da se od filozofije izve to, kar bistveno, je deformirana z odgovori, ki so ukrojeni po potrebi, lebdeči med legitimno zadolžitvijo, da daje kruh, ne kamenje in ilegitimnim prepričanjem, da kruh mora biti, ker mora biti.

Razočarana potreba

Da se filozofija, usmerjena na primat metode, zadovolji s tako imenovanimi predhodnimi vprašanji, in se zato kot temeljna znanost celo počuti varno, samo prikriva to, da imajo predhodna vprašanja in

filozofija sama za spoznanje komajda še kakšno posledico. Razmišljanja o instrumentu se že zdavnaj ne dotikajo več znanstveno spoznanega, temveč edinole tega, kar je sploh spoznavno, veljavnosti znanstvenih sodb. Določeno spoznano je takšni refleksiji neko subalterno, goli konstitutum; medtem ko refleksija izvaja svojo zahtevo iz tega, da se poglablja v splošno konstitucijo tega spoznanega, je do le-tega ravnodušna. Prva formulacija, v kateri je bilo to izrečeno, je znana Kantova formulacija, da je »transcendentalni idealist« »empirični realist« (7). Občudovanje poskusa kritike čistega uma, da utemelji izkustvo, je bilo gluho za napoved bankrota, za to, da je brezmejno napenjanje te kritike proti vsebini izkustva sáma αδιαφορον. Ta kritika samo ohrabruje normalno funkcioniranje razuma in temu ustrezno naziranje realnosti; sicer pa se še Heidegger opredeli za »normalno mislečega človeka« (8). Malo nazorov in sodb notranjega sveta common sensa je bilo razveljavljenih. »Kant je hotel na način, ki je razžalil ‚vse ljudi' pokazati, da imajo ‚vsi ljudje' prav: — to je bila skrivna domislica te duše. Pisal je proti učenjakom v prid predsodkom ljudstva, a za učenjake in ne za ljudstvo« (9). Defetizem hromi specifično filozofski impulz razkriti neko resnično, to, kar je skrito za idoli konvencionalne zavesti. Porog v poglavju o amfiboliji, namenjen drznosti, ki hoče spoznati notranjost reči, samozadovoljno moška resignacija, s katero se filozof nastani v mundusu sensibilisu kot nečem zunanjem, ni zgolj razsvetljenska odpoved tisti metafiziki, ki zamenjuje pojem z njegovo dejanskostjo, temveč tudi obskurantistična odpoved tistim metafizikam, ki ne kapitulirajo pred fasado. Nekaj od pomnjenja na to najboljše, na to, kar kritična filozofija ni toliko pozabila, kot vneto izključila na čast znanosti, ki jo je hotela ustanoviti, živi naprej v ontološki potrebi; volja, da se dovoli, da se ne dovoli, da se misel opehari tega, zaradi česar je bila mišljena. Odkar so se znanosti nepreklicno odrekle idealistični filozofiji, uspešne znanosti ne iščejo nobene druge legitimacije razen navedbe svoje metode. V svojem samorazlaganju se znanost spremeni v causa sui, vzame se kot nekaj, kar je dano. S tem sankcionira tudi svojo od nekdaj obstoječo podobo v delitvi dela, katere insuficienca vendarle ne more trajno ostati skrita. Zlasti duhoslovne vede postanejo zaradi izposojenega ideala pozitivnosti v neštetih posameznih raziskavah žrtev irelevantnosti in brezpojmovnosti. Rez med posameznimi disciplinami recimo sociologijo, ekonomijo in zgodovino dopušča, da se v pedantno izkopanih in pretirano branjenih jarkih izgubi interes spoznanja. Ontologija spominja na to, a ne bi rada, previdna kot je postala, bistvenega vdahnila stvari s spekulativno mislijo. To naj bi izskočilo kot neko dano, kar je davek pravilom igre pozitivnosti, ki jih hoče potreba preseči. Marsikateri adepti znanosti pričakujejo od ontologije odločilno dopolnilo, ne da bi se jim bilo treba dotikati scientističnih procedur. Če si Heideggerjeva filozofija v svoji pozni fazi postavi nalogo, da se dvigne nad tradicionalno razlikovanje bistva in dejstva, pa odseva utemeljeno iritacijo pred divergenco znanosti o bistvu in znanosti o dejstvih, matematičnologičnih in stvarnih disciplin, ki v znanstvenem obratu nepovezano uspevajo druga poleg druge, čeravno bi bil spo-

znavni ideal ene nezdružljiv s spoznavnim idealom druge. Toda antagonizma med izključujočimi znanstvenimi kriteriji in absolutno zahtevo nekega nauka o bistvu ali potem o biti, ne odstrani povelje le-tega. Nauk o biti se obstraktno zoperstavlja svojemu nasprotku, obložen z istimi pomanjkljivostmi zavesti na osnovi delitve dela, za zdravilo katerih se ima. Kar postavi proti znanosti, ni njena samorefleksija, niti, kakor očitno meni Walter Bröcker, nekaj, kar se z nujnim gibanjem kot kvalitativno drugo v plasteh nalaga nad njo. Nauk o biti prihaja, po stari Heglovi podobi, ki jo je navedel proti Schellingu, iz pištole, dodatek k znanosti je, s katero opravi sumarično, ne da bi kaj usodno spremenil na njej sami. Njegovo prefinjeno obračanje od znanosti končno vendarle potrjuje njeno čez vse segajoče gospostvo, podobno, kakor so v fašizmu iracionalistične parole kontrapunktirale scientistično-tehnološkemu podjetju. Prehod od kritike znanosti k njim bistvenemu — biti spet spregleda to, kar bi moglo biti kakorkoli bistveno v znanosti in odvzema potrebi to, kar se zdi, da ji nudi. Vtem ko se ontološko filozofiranje distancira od vsega stvarnega bolj plašno kot sploh kdaj Kant, dovoljuje manj nereglementiran uvid kot idealizem v Schellingovi in celo Heglovi podobi. Zlasti družbeno zavest, ki je bila ravno antičnim ontologijam neločljiva od filozofske zavesti, se odkloni kot heterodoksno, kot ukvarjanje z zgolj bivajočim in μεταβασις εις αλλογενος. Heideggerjeva hermenevtika si je prisvojila obrat proti spoznavni teoriji, ki ga je Hegel inavguriral v Uvodu k fenomenologiji (10). Toda pridržki transcendentalne filozofije proti neki vsebinski filozofiji, ki zavrne vsebino kot zgolj empirično, preživijo kljub vsem protestom v njegovem programu ločevanja biti od bivajočega in ekspliciranja same biti (11). Fundamentalna ontologija se nenazadnje izmakne zato, ker ohranja ideal »čistoče«, ki izhaja iz metodologiziranja filozofije — zadnji vezni člen je bil Husserl — kot kotrast biti do bivajočega, a vendarle filozofira kakor o stvari vsebujočem. Ta habitus bi se mogel pomiriti s to čistočo samo v območju, kjer se zabrišejo vsa določena razlikovanja, celo vsa vsebina. Heidegger, prestrašen od Schelerjevih slabosti, ne dopusti, da se prima filozofija grobo kompromitira s kontingenco materialnega, minljivosti vsakokratnih večnosti. A se tudi ne odpove konkreciji, katero je beseda eksistenca prvotno obetala.* Razlikovanje pojma in materi-

---

* Günter Andres (Die Antiquiertheit des Menschen, München 1961, str. 186 in nasl.: 220, 326 in predvsem: On the Pseudo-Concreteness of Heidegger's Philosophy v Philos. Phenomenol. Research, Vol. VIII, št. 3, str. 337 in nasl.) je že pred leti obsodil psevdokonkretnost fundamentalne ontologije. Beseda konkrecija, ki je bila v nemški filozofiji med obema vojnama skrajno afektivno obremenjena, je bila prepojena z duhom časa. Njena magija se je posluževala tiste poteze homerovske nekije, kjer Odisej hrani sence s krvjo, da bi jih pripravil do govorjenja. »Kri in zemlja« domnevno sploh nista tako zelo delovali kot apel izvoru. Ironični prizvok, ki je spremljal formulo od začetka, izdaja zavest obrabljenosti arhaike v pogojih visokokapitalistične industrijske produkcije. Celo Črni korpus se je rogal bradam starih Germanov. Namesto tega je bil mamljiv videz konkretnega kot tistega, kar ni zamenljivo, kar ni fungibilno. Sredi sveta, ki se je nagibal k monotoniji, se je dvigala ta fantazma; fantazma, ki ni

alnega bi morali imeti po njegovem za greh, a to razlikovanje se perpetuira v patosu biti. Med mnogimi funkcijami biti ne gre podcenjevati te, da sicer poudarja svojo višjo digniteto do bivajočega, obenem pa nosi s seboj spomin na bivajoče, od katerega hoče biti ločena kot spomin na nekaj, kar je predhodno diferenciaciji in antagonizmu. Bit vabi, zgovorna kakor šumenje listja v vetru slabih pesmi. Samo da se pesmi izmuzne to, kar hvali, kolikor toliko nedolžno, medtem ko se filozofsko vztraja na tem kakor na posesti, ki ji ne zamore misel, ki jo misli, ničesar. Tisto dialektiko, ki pusti, da čista posameznost in čista občost, obe enako nedoločni, prehajata druga v drugo, se zamolči in izkornisti v nauku o biti; nedoločnost postane mitični oklep.

Pomanjkanje kot dobiček

Heidegerjeva filozofija je pri vsej averziji do tako imenovanega Se, katerega ime naj denucira antropologijo cirkulacijske sfere, podobna visoko razvitemu kreditnemu sistemu. En pojem si izposodi od drugega. Stanje lebdenja, ki se s tem vzpostavi, ironizira gesto filozofije, ki se počuti tako zakoreninjeno v domačih tleh, da ji je ljubša nemška beseda za mišljenje kot tujka filozofija. Kakor je po stari šali dolžnik v prednosti pred upnikom, ker je ta odvisen od tega, ali mu bo dolžnik plačal, tako prihaja za Heideggerja blagoslov iz vsega, kar ostane dolžan. To, da ni bit niti faktum niti pojem, jo izvzame kritiki. Vse, na kakrkoli že se kritika opira, je mogoče odpraviti kot nesporazum. Pojem si sposodi od faktičnega izgled zanesljive polnote tega, kar ni bilo narejeno najprej v mislih, nesolidno: tega, kar je na sebi; bivajoče si sposodi od duha, ki ga sintetizira, kij biti, ki je več kot faktična: posvetitev od transcendence; in ravno ta struktura se hipostazira kot višja nasproti reflektirajočemu razumu, ki bivajoče in pojem razdvoji s secirnim nožem. Heidegger spremeni v prednost celo bornost tega, kar mu po vsem tem ostane v rokah; ena od konstant njegove filozofije, ki seveda nikoli niso imenovane kot takšne, je, da vsako pomanjkanje vsebine, vsako neposedovanje spoznanja prevrednoti v indeks globine. Neprostovoljna abstraktnost se prezentira kot prostovoljna zaobljuba. »Mišljenje«, piše v traktatu o Platonovem nauku o resnici, »je na sestopu v revščino svojega začasnega bistva« (12) — kot da bi bila praznina pojma biti plod meniške ne-

---

temeljila na osnovi menjalnega razmerja; sicer bi se hrepenečneži zdaj zares čutili ogrožene od tega, kar so imenovali enačenje, njim nezavedni princip kapitalizma, ki so ga očitali njegovim nasprotnikom. Obsesija s pojmom konkretnega se je povezala z nesposobnostjo, da se ga doseže z mislijo. Prisegajoča beseda nadomesti stvar. Heideggerjeva filozofija seveda izkorišča še lažnost te vrste konkrecije; ker je τοδε τι in ουσια nemogoče razlikovati, vstavi Heidegger, kakor je to projektiral že Aristotel, glede na potrebo in thema probandum eno na mesto drugega. Zgolj bivajoče postane nično, brez hibe, da je bivajoče, povzdignjeno v bit, svoj lasten čisti pojem. Nasprotno pa biti, brez vsake omejujoče vsebine, ni treba več nastopiti kot pojmu, temveč velja za neposredno, kakor: konkretno. Oba momenta, nekoč absolutno izolirana, nimata drug do drugega nobene differentie specifice in sta zamenljiva; ta quid pro quo je eden glavnih del Heideggerjeve filozofije.

omadeževanosti prvotnega in ne pogojena z aporijami misli. Vendarle je bit, ki ni treba, da je pojem ali pa prav poseben pojem, popolnoma aporetski pojem (13). Abstraktnejše transformira v konkretnejše in zato resničnejše. Kaj bit s to askezo zadobi, pove Heideggerjev lastni jezik v formulacijah, ki ga kritizirajo bolj kot zlobna kritika: »Mišljenje dela s svojim govorjenjem neopazne brazde v jeziku. Še bolj neopazne so kot brazde, ki jih kmet počasnega koraka vleče po njivi« (14). Kljub takšni elektirani ponižnosti tu ni sproščanja v teološka tveganja. Atributi biti, kakor nekoč atributi absolutne ideje, so zares podobni tradicionalnim atributom božanstva. Toda filozofija biti se varuje eksistence božanstva. Kakor je vse to arhaistično, tako redko se hoče priznati za nemoderno. Namesto tega je udeleženo pri modernosti kot alibiju bivajočega, v katero je bit transcendirala, in ki naj bi bilo vendarle skrito v njej.

Nikogaršnja dežela

Vsebinsko filozofiranje od Schellinga dalje je bilo utemeljeno v tezi o identiteti. Samo če je skupek bivajočega, končno bivajoče samo, je moment duha mogoče reducirati na subjektivnost; samo če sta stvar in pojem identična v višjem duha, je bilo mogoče postopati v skladu s Fichetejevim aksiomom, da je a priori obenem a posteriori. Zgodovinska sodba o identitetni tezi pa vodi tudi Heideggerja v koncepcijo. Njegovi fenomenološki maksimi, da se mora misel ukloniti temu, kar ji je dano ali končno »usojeno« — kot da misel ne bi mogla prodreti v pogoje takšne usode — je možnost konstrukcije, spekulativnega pojma tabu, možnost, ki je bila zraščena s tezo o identiteti. Že Husserlova fenomenologija si je prizadevala pod parolo »k stvarem« preseči spoznavno teorijo. Husserl je izrecno imenoval svoj nauk ne-spoznavnoteoretski, kakor je kasneje Heidegger imenoval svojega ne-metafizičnega; bolj pa ga je bilo groza prehoda v vsebujočnost stvari kot kateregakoli marburškega novokantovca, ki mu je infinitezimalna metoda najbrž pripomogla k takšnemu prehodu. Enako kot Husserl žrtvuje Heidegger empirijo. Vse, kar po njegovem jeziku ni eidetska fenomenologija, porine nefilozofskim dejstvenim znanostim. Toda izobčenje raztegne tudi na Husserlove ειδη, najvišje, faktov proste pojmovne enote faktičnega, katerim so primešane sledi vsebujočnosti stvari. Bit je kontrakcija bistvenosti. Ontologija zaide iz lastne konsekvence v nikogaršnjo deželo. Eliminirati mora aposteriorije, prav tako malo naj bi bila logika kot nauk o mišljenju in partikularna disciplina; vsak preudaren korak bi jo moral voditi čez točko, na kateri edino sme upati, da bo zadostila sami sebi. Celo o biti si upa končno komaj še kaj predicirati. V tem se zdi manj mistične meditacije kot stiske misli, ki hoče k svojemu drugemu in si ne sme ničesar privoščiti brez strahu, da bi v tem izgubila to, kar trdi. Tendenčno postaja filozofija ritualna gesta. V tej gesti se seveda oglaša neko resnično, to, da je filozofija umolknila.

Kusserl eksponira v fenomenoloških temeljih razmišljanjih o »idejah« svojo metodo kot sestav operacij, ne da bi jo izpeljal. S tem

koncedirana samovolja, ki jo je hotel odstraniti šele v pozni fazi, je neizogibna. Če bi bil postopek deduciran, bi se tedaj razkril ravno kot postopek od zgoraj dol, kakršen ne bi bil rad za nobeno ceno. Pregrešil bi se nad onim kvazipozitivističnim »k stvarem«. Nasprotno, te stvari nikakor ne silijo k fenomenološkim redukcijam, ki zato zadobijo nekaj od poljubnega postavljanja. Kljub vsej konzervirani »pravosodnosti« vodijo v iracionalizem.

Spodletela stvarnost

Filozofiji biti ni tuja zgodovinska inervacija stvarnosti kot načina obnašanja duha. Rada bi prebila vmesno plast subjektivnih postavitev, ki so postale druga narava, rada bi prebila stene, ki jih je mišljenje zgradilo okrog sebe. V Husserlovem programu se to čuti in Heidegger se je strinjal s tem (15). Dosežek subjekta, ki je v idealizmu utemeljeval spoznanje, po propadu idealizma iritira kot pogrešljiv ornament. V tem ostane fundementalna ontologija enako kot fenomenologija proti svoji volji dedinja pozitivizma (16). Pri Heideggerju se stvarnost prevrne: žene se za tem, da bi filozofiral tako rekoč brez forme, samo iz stvari, in zaradi tega mu le-te uidejo. Naveličanost subjektivne ječe spoznanja navaja k prepričanju, da je to, kar je subjektivnosti transcendentno, za spoznanje neposredno, da bi ga le-to moralo omadeževati s pojmom. Analogno romantičnim tokovom, recimo poznejšemu mladinskemu gibanju, se fundamentalna ontologija proglasi za antiromantično v protestu proti omejujočemu in zamegljujočemu momentu subjektivnosti; to subjektivnost hoče preseči z bojevitimi načini govorjenja, ki se jih tudi Heidegger ne ogiba (17). Ker pa subjektivnost ne more svojih posredovanj misliti iz sveta, si želi vrnitve stopenj zavesti, ki so pred refleksijo o subjektivnosti in posredovanju. To ne uspe. Kjer domneva, da se tako rekoč brez subjekta pririje k temu, kakor se stvari kažejo, primerno snovi, izvorno in novostvarno obenem, izloči iz mišljenega vsa določila, kakor jih je nekoč izločil Kant iz transcenolentne reči na sebi. Ta določila bi bila spotakljiva tako kot delo zgolj subjektivnega uma, kakor kot potomci posebnega bivajočega. Kontradiktorni deziderati kolidirajo in se vzajemno uničujejo. Ker ne sme biti mišljena niti spekulativno, od vsake misli postavljena, niti obratno vdreti v neko bivajoče, ki bi kot košček sveta kompromitiralo predhodnost biti, si misel pravzaprav sploh več ne upa misliti nič drugega kot neko popolno praznino, še veliko bolj nek X kot pa stari transcendentalni subjekt, ki bi kot enotnost zavesti vedno privedel s seboj spomin na bivajočo zavest, »egoiteto«. Ta X, absolutno neizrazljivo, ki se izmakne vsem predikatom, postane z imenom biti ens realissimum. V neizogibnosti sporetskega oblikovanja pojmov se nad filozofijo biti proti njeni volji izvrši Heglova sodba o biti: bit je nerazločljivo eno z ničem, in Heidegger se glede tega nikakor ni varal. Eksistencialni ontologiji pa ni treba očitati tistega nihilizma (18), ki so ga, na njeno zgražanje, iz nje interpretirali levi eksistencialisti, temveč to, da brezpogojno nihiliteto svoje najvišje besede izreka kot pozitivum.

Ne glede na to, koliko je bit, s permanentno previdnostjo na obe strani, brez dimenzije stisnjena na eno točko, ima postopek vendarle svoj fundamentum in re. Kategorialno zrenje, zapopadenje pojma, spominja na to, da mora kategorialno konstituiranim stvarnim stanjem, ki jih tradicionalna spoznavna teorija pozna samo kot sinteze, vedno preko čutno ὕλη korespondirati nek moment. Toliko vsebujejo vselej tudi nekaj neposrednega, nekaj, kar spominja na nazornost. Prav tako kot preprost matematični stavek ne velja brez sinteze številk, med katerimi je postavljena enačba, tako tudi ni — to je Kant zanemarjal — mogoča sinteza, če razmerje elementov ne bi ustrezalo tej sintezi, ne glede na težave, v katere po običajni logiki vodi takšen način govorjenja; namreč če, rečeno drastično in nedvoumno, obe strani enačbe med seboj dejansko ne bi bili enaki. O tej vzajemni pripadnosti je prav tako malo mogoče smiselno govoriti neodvisno od miselne sinteze, kolikor bi bila umna sinteza mogoča brez te korespondence: to je šolski primer »posredovanja«. Nihanje v releksiji o tem, ali je mišljenje dejavnost in ne nasprotno ravno v svojem naprezanju neko primerjanje, kaže na to. To, kar je mišljeno, spontano je, neločljivo od tega, nekaj, kar se pojavlja. To, da je Heidegger povzdignil aspekt pojavljanja nasproti njegovi popolni redukciji na mišljenje, bi bil zdravilen korektiv idealizma. Toda on pri tem izolira moment stvarnega stanja, razume ga, po Heglovi terminologiji, ravno tako abstraktno, kakor je idealizem razumel sintetični moment. Tako hipostazirani moment preneha biti moment in postane to, kar bi ontologija v svojem protestu proti cepitvi na pojem in bivajoče najmanj želela: postane postvarelo. Toda po lastnem značaju je genetično. Objektivnost duha, ki jo je učil Hegel, produkt historičnega procesa, dopušča, kakor so ponovno odkrili mnogi idealisti, denimo pozni Rickert, nekaj kakor nazorno razmerje do duhovnega. Čim globlje se zna zavest prepričati o tako nastali objektivnosti duha, namesto da bi jo pripisala opazujočemu subjektu kot »projekcijo«, tembolj se približuje zavezujoči fizionomiki duha. Njene tvorbe postanejo druga neposrednost za mišljenje, ki ne vzame na svojo stran vseh določil in ne diskvalificira nasprotnega. Nauk o kategorialnem zrenju se vse preveč naivno zanaša na to; to drugo neposrednost zamenjuje s prvo. Hegel je to v logiki o bistvu daleč presegel; ta logika obravnava bistvo tako kot nekaj, kar izhaja iz biti, kakor kot nekaj, kar je nasproti njej samostojno, tako rekoč neke vrste tubit. Nasprotno pa Husserlova zahteva čiste deskripcije duhovnih stvarnih stanj, ki jo je Heidegger molče prevzel, zahteva, da se ta stvarna stanja vzame takšna, kakršna se dajejo in samo kot takšna — dogmatizira takšna stvarna stanja, kakor da duhovno, medtem ko je reflektirano, ponovno mišljeno, ne bi postalo neko Drugo. Brez oklevanj se predpostavlja, da mišljenje, neodtujljiva aktivnost, sploh more imeti neki predmet, ki ni s tem, da je mišljen, obenem že nekaj proizvedenega. Tako se potencialno idealizem, konzerviran že v pojmu čisto duhovne stvarne vsebine, preobrne v ontologijo. S substrukcijo čistega, zgolj sprejemajočega mišljenja pa se zruši trdi-

tev fenomenologije, ki ji celotna šola dolguje svoj učinek: da si ne izmišlja, temveč raziskuje, opisuje, da ni spoznavna teorija, na kratko, da ne nosi stigme reflektirajoče inteligence. Skrivnost fundamentalne ontologije, bit, pa je do najvišje formule privedeno, dozdevno popolnoma razkrivajoče se kategorialno stvarno stanje. — Fenomenološka analiza že dolgo ve, da ima sintetizirajoča zavest nekaj receptivnega. To, kar v sodbi spada skupaj, ji je dano spoznati eksemplarično, ne samo komparativno. Ni treba oporekati kratko in malo neposrednosti uvida, temveč njenemu hipostaziranju. S tem, ko se posveti nekaj primarnega na nekem specifičnem predmetu, pade najostrejša svetloba na species: v tej svetlobi razpade tavtologija, ki ne ve o species nič drugega kot to, s čim je definirana. Brez momenta neposrednega uvida bi ostal Heglov stavek, da je posebno splošno, samo trditev. Fenomenologija od Husserja sem je rešila ta stavek, seveda na račun njegovega komplementa, reflektirajočega elementa. Njeno bistvogledje — pozni Heidegger se varuje pred ključno besedo šole, ki jo je proizvedla — pa involrira protislovja, ki se jih ne da zavoljo ljubega miru izravnati na nominalistični ali realistični način. Kot prvo je ideacija sorodna ideologiji, vtihotapljanju neposrednosti s posredovanim, ki posredovano prevleče z avtoriteto absolutnega, subjektu neoporečno evidentnega nasebstva. Po drugi strani bistvogledje označuje fizionomijski pogled na duhovna stvarna stanja. Legitimira ga to, da se duhovno ne konstituira z nanj usmerjeno spoznavajočo zavestjo, temveč da je objektivno utemeljeno v sebi, daleč nad individualnim povzročiteljem, v kolektivnem življenju duha in po njegovih imanentnih zakonih. Moment neposrednega pogleda je adekvaten tej objektivnosti duha. Kot v sebi že preoblikovano dopušča, da se enako kakor čutne reči zre tudi njega. Toda to zrenje je tako malo absolutno in neizpodbitno kakor zrenje čutnih reči. Husserl pripisuje temu, kar se fizionomično pobliskuje, tako kot kantovskim sintetičnim sodbam a priori, brezpogojno nujnost in občost, kakršno poznamo v znanosti. To, k čemer pa kategorialno zrenje precej zmotno prispeva, bi bilo zapopadenje stvari same, ne njenih klasifikatoričnih priprav. Ta ψεδος ni neznanstvenost kategorialnega zrenja, temveč njegovo dogmatično poznanstvenje. Pod ideirajočim pogledom se budi posredovanje, ki je bilo zamrznjeno v videzu neposrednosti duhovno danega; v tem je bistvogledje blizu alegorični zavesti. Kot izkustvo nastalega v tem, kar dozdevno zgolj je, bi bilo bistvogledje skoraj natančno nasprotje tega, za kar se ga uporablja: ne verno sprejemanje biti, temveč kritika; ne zavest identičnosti stvari in njenega pojma, temveč preloma med njima. To, na kar se filozofija biti sklicuje, kot da bi šlo za organ naravnost pozitivnega, ima svojo resnico v negativnosti. — Heideggerjevo naglašanje biti, ki naj ne bi bila neki goli pojem, se more opirati na nerazrešljivost vsebine sodbe v razsojanju, kakor se je pred tem Husserl opiral na idealno enotnost species. Mestna vrednost takšne eksemplarne zavesti bi utegnila postati zgodovinsko vse večja. Čim bolj je svet podružbljen, čim gosteje so njegovi predmeti prekriti z občimi določili, tem

večja je, po opažanju Güntherja Andersa, tendenca, da se posamezno stvarno stanje neposredno prozorno zagleda v njegovi občosti; tem več je mogoče zagledati ravno z mikrološkim poglabljanjem v stvarno stanje. Seveda gre za dejansko stanje nominalističnega tipa, ki je ostro zoperstavljeno ontološki nameri, čeprav je morda vzrok za bistvogledje, ne da bi bistvogledje to slutilo. Če pa se kljub temu ta postopek vselej znova izpostavi ugovoru posameznih znanosti, očitanju že dolgo avtomatiziranega napačnega ali prenagljenega posploševanja, tedaj to ni samo krivda navade mišljenja, ki svoj znanstveni etos skromnega zunanjega urejanja stvarnih vsebin že dolgo zlorablja za racionalizacijo tega, da ni nič več v njih, da jih ne doume. Kolikor empirična raziskovanja anticipacijam pojma, mediju eksemplaričnega mišljenja, konkretno dokazujejo, da to, kar se iz nekega posameznega kvazi neposredno zagleda kot kategorialno, ne poseduje občosti, kažejo na napako tako Husserlove kakor Heideggerjeve metode, ki se izogiba temu preizkusu, a vseeno koketira z jezikom raziskovanja, ki zveni, kakor da bi se podvrgla temu preizkusu.

Bit θεσει

Trditev, da bit, nadrejena sleherni abstrakciji, ni nek pojem ali pa vsaj nek kvalitativno odlikovan pojem, zamolči, da je vsaka neposrednost, ki se že po nauku Heglove fenomenologije vedno znova reproducira v vseh posredovanjih, moment in ne celota spoznanja. Noben ontološki osnutek ne more brez absolutiziranja iztrganih posameznih momentov. Če je spoznanje prepletenost sintetične funkcije mišljenja in tega, kar je treba sintetizirati, eno ni neodvisno od drugega. Tedaj tudi ne uspe nobeno neposredno spominjanje, kakor ga Heidegger stipulira kot edini pravni vir filozofije vredne biti, razen morda s pomočjo spontanosti mišljenja, ki je on ravno ne ceni. Če brez neposrednega nobena refleksija ne bi imela vsebine, tedaj ostaja to neposredno neobvezno, samovoljno brez refleksije, brez mislečega, razločevalnega določila tega, kar meni bit, ki se dozdevno čisto prikazuje pasivni, ne misleči misli. Fiktivni značaj zatrjevanega povzroča umetalni zven proglasov, češ da se bit razkriva ali svetlika. Če nista možna miselno določilo in izpolnitev dozdevne prabesede, če ni možna njena kritična konfrontacija s tem na kar meri, tedaj to obtožuje vse govorjenje o biti. Bit ni bila mišljena, ker se v nedoločenosti, ki jo zahteva, sploh ne pusti misliti. To pa, da filozofija biti to neizvršljivost spreminja v nedotakljivost, izvzetost iz racionalnega procesa v transcendenco nasproti reflektirajočemu razumu, je tako moder kakor obupan akt nasilja. Heidegger bi rad, odločneje kot fenomenologija, ki je obstala na pol poti, pobegnil imanentnosti zavesti. Njegov beg pa je beg v ogledalo, beg zaslepljen nasproti momentu sinteze v substratu. Ignorira to, da je duh, ki se je v eleatski filozofiji biti — ki jo Heidegger obožuje — proglasil za identičnega z bitjo, kot implikat biti že vsebovan v tem, kar prezentira kot tisto čisto lástnost, ki bi mu stala nasproti. Heideggerjeva kritika tradicije filozofije postane objektivno nasprotna temu, kar obljublja. Vtem zataji subjektivnega duha in s tem nujno tudi material, faktici-

teto, v kateri deluje sinteza; vtem ko prikazuje to, kar je v sebi artikulirano po teh momentih kot enotno in absolutno, postane ravno obratno od »destrukcije«, od zahteve, da se razčara to, kar so ljudje naredili v pojmih. Namesto da bi v tem prepoznala človeške razmere, jih zamenja z mundus intelligibilis. Ponavljajoč konzervira to, proti čemur se upre, namreč miselne tvorbe, ki bi jih bilo treba po njenem lastnem programu odstraniti kot prikrivajoče. Pod pretvezo, da je treba doseči pojavljanje tega, kar leži pod njimi, neopazno še enkrat postanejo tisto »na sebi«, kar so tako ali tako postale za postvarelo zavest. To, ker se obnaša, kot da bi rušilo fetiše, ruši edinole pogoje, da se jih spregleda kot fetiše. Navidezni pobeg se konča v tem, pred čemer beži; bit, v katero se izteka je θεσει. Prepuščajoč bit, duhovno posredovano, sprejemajočemu zrenju, filozofija konvergira s plitvo iracionalistično filozofijo življenja. Kazaje na iracionalnost ne bi bilo samo od sebe eno s filozofskim iracionalizmom. Iracionalnost je madež, ki ga neukinljiva neidentičnost subjekta in objekta pušča v spoznanju, ki z golo formo predikativne sodbe postulira identiteto; obenem je tudi upanje v nasprotju z vsemogočnostjo subjektivnega pojma. Toda iracionalnost ostane pri tem kakor pojem sam funkcija ratia in predmet njegove samokritike: mreža prefiltrira to, kar zdrsne vanjo. Tudi filozofemi iracionalizma so vezani na pojme in s tem na nek racionalni moment, ki bi jim bil inkompatibilen. Heidegger obide to, opraviti s tem je eden od motivov dialektike, vtem ko uzurpira stališče onkraj diference med subjektom in objektom, v kateri se razkriva neprimernost racia tistemu, kar misli. Takšen skok pa ne uspe s sredstvi uma. Mišljenje ne more zavzeti pozicije, v kateri bi neposredno izginila ta ločitev subjekta in objekta, ki se nahaja v vsaki misli, v mišljenju samem. Zato se Heideggerjev moment resnice nivelira na svetovnonazorski iracionalizem. Filozofija zahteva danes, kakor za časa Kanta, kritiko uma z umom, ne z njegovim izgonom ali odpravo.

Prevedla: Alenka Novak

(Nadaljevanje v prihodnji številki.)

Alvin Toffler: Tretji val

Franc Žle

Prikaz

Uvod

Cena zlata — ta občutljivi barometer strahu — je presegla vse meje. Banke se tresejo; inflacija jim je ušla izpod kontrole. Vlade sveta so paralizirane, ali pa omejene na imbecilno politiko. Vse to so znaki umirajočega industrializma. Toda izza tega brezupnega razkroja industrializma se poraja novi val novih možnosti — tretji val. Temu tretjemu valu je posvečena Tofflerjeva knjiga. Poseči skuša v daljše razdobje v prihodnosti, opozoriti na konflikt med drugim valom (industrializmom) in tretjim valom in na stroške, ki jih bo moralo človeštvo plačati, če ne bo pravočasno izvedlo potrebnih sprememb.

Avtorjev namen je opozoriti na nove trende, ki so že prisotni v starih industrijskih družbah; pri tem poudarja, da njegovo napovedovanje novih razvojnih trendov ni deterministično, ampak le probabilistično. Obarvano je z osebno vrednostno orientacijo. Prednost njegovega futurološkega razmišljanja pa je v tem, da skuša podati čim bolj celostno podobo novih tokov, zato obravnava odmiranje drugega vala in nastajanje tretjega vala (postindustrijske družbe) na področju tehnosfere, sociosfere, infosfere, psihosfere in politike.

Kolizija med drugim in tretjim valom

Avtor gleda na zgodovino kot na zaporedje valov, ki nosijo s seboj spremembe. Pri tem ga bolj zanimajo meje med valovi sprememb

kot pa zveza med njimi, bolj diskontinuiteta, kot kontinuiteta, bolj prelom kot pa prehod iz enega vala v drugega.

Prvi val sprememb je prinesel s seboj razvoj poljedelstva, drugi val sprememb pa razvoj industrije. Prvi val se še ni v sebi izčrpal, ko se je v 17. stoletju že začel dvigati drugi val. Ta je dosegel svoj višek v desetletjih po drugi svetovni vojni. Tretji val se v ZDA začenja po letu 1955, v času, ko število belovratnikov preseže število modrovratnikov, ko se pojavijo tablete za kontrolo rojstev, ko se pojavijo računalniki in ko se pojavijo množični komercialni poleti z reaktivci.

V nekaterih deželah raste drugi val istočasno s tretjim valom. Zgodi se, da je koincidenca vseh treh valov tudi dokaj pogost pojav. To seveda v veliki meri otežuje diagnosticiranje stanja in napovedovanje prihodnjih tokov.

V ZDA je konflikt med drugim in tretjim valom bolj očiten. Kaže se v socialnih konfliktih, ki ustvarjajo nove politične fronte in cepijo tradicionalno homogene socialne skupine, kot so rase, razredi, spoli ali partije. Po drugi strani novi konflikti tudi združujejo tradicionalno sovražne razrede v skupno fronto: sindikati in delodajalci na primer skupno nastopajo proti zaščitnikom okolja, proti gibanjem za žensko emancipacijo, proti imigrantom itd. Tradicionalna levica je pogosto zelo nacionalistično usmerjena, zelo centralizatorsko razpoložena in sovražna do zaščitnikov okolja. Kolikor je tradicionalna levica usmerjena v obrambo drugega vala nastopa skupaj z desnico proti civilizacijskim spremembam, ki jih nosi s seboj tretji val.

Drugi val

Sleherna civilizacija ima svoj nevidni kod, ki postane očiten šele potem, ko se ta civilizacija razširi prek celotnega planeta. Industrijska civilizacija vsebuje šest med seboj tesno povezanih načel, ki so programirala življenje in ravnanje milijonov ljudi. Teh šest principov se je uveljavljalo z naraščajočim razcepom med produkcijo in potrošnjo na vseh področjih človekovega življenja: v seksu in športu, v delu in vojni, v šoli in politiki. Konflikt med drugim in tretjim valom je konflikt okrog teh šestih principov, ki jih zastopniki drugega vala krčevito branijo, zastopniki tretjega vala pa vztrajno napadajo.

Standardizacija je prvo načelo drugega vala. Vsakdo ve, da proizvajajo industrijske družbe na milijone istovetnih proizvodov. Standardizirani pa niso samo proizvodi, ampak tudi usluge. Taylor je standardiziral celo delovne gibe in skušal standardizirati celotni delovni proces. Lenin se je nad Taylorjem prav tako navduševal kot kapitalisti. Standardizirani postopki in testi se uveljavljajo pri sprejemu in napredovanju delavcev.

Standardizacija je zajela tudi množične medije. Milijoni čitajo in gledajo iste novice, oglase, zgodbe itd. Represivna dominacija množičnih medijev je skoraj v celoti zatrla lokalne in regionalne dialekte in kulture.

Tako kot je vse večja standardizacija v proizvodnji zahtevala vse večjo standardizacijo merskih enot za dolžino, višino in težo, tako zahteva vse večje tržišče standardizacijo valut in celo standardizacijo cen.

Specializacija je drugo načelo industrijske civilizacije. Bolj kot je industrijska družba omejevala raznolikost v jezikih, v prostem času, v stilu življenja in v potrošnji, bolj je uveljavljala specializacijo v proizvodnji in delu. Tako v kapitalističnih kot tudi v socialističnih deželah spremlja specializacijo tudi profesionalizacija. Najbolj raznovrstni poklici se potegujejo za to, da bi lahko monopolizirali določeno znanje, da bi določali standarde svojih uslug in tudi cene le-teh. Delitev dela in specializacija sta skupaj s profesionalizacijo gonilna sila civilizacije drugega vala.

Sinhronizacija je tretje načelo industrijske civilizacije. Naraščajoči razcep med proizvodnjo in potrošnjo zahteva vse večjo sinhronizacijo družbenega dogajanja. Čas postane zlato: dragoceni stroji ne morejo stati, prav tako tudi ne blago v skladiščih. Delo se začne meriti z najmanjšimi časovnimi enotami (gibi s sekundami). Delo od devetih do petih kroji življenje milijonskim množicam. Časovno je opredeljen tudi prosti čas. Točnost je postala zlato pravilo, ki se ga drži sleherni zaposleni. Zanj so manj občutljive le gospodinje, ki jih industrijska civilizacija ni zajela v takšni meri kot druge.

Koncentracija je četrto načelo industrijske družbe. Družbe drugega vala so v večini odvisne od visoko koncentriranih virov energije, bodisi da gre pri tem za naftna nahajališča, za hidrocentrale ali nuklearke. Toda dežele drugega vala niso koncentrirale samo energetskih virov, ampak tudi prebivalstvo v mesta, delavce v tovarne, kapital v velike oligopole, znanje v velike izobraževalne in raziskovalne sisteme. Ta koncentracija je zarezala v industrijske družbe veliko bolj globoke brazde, kot pa ideološke razlike med vzhodom in zahodom.

Maksimizacija je peto načelo industrijske družbe. Mikrofilija, ki se izraža v geslu »čim večje tem boljše«, je stimulirala obsesivno težnjo po rasti. Tudi Lenin je bil prepričan, da lahko le velika podjetja razvijejo moderno tehnologijo, zato je že kmalu po revoluciji težil za tem, da bi gospodarstvo organiziral okoli majhnega števila zelo velikih podjetij. Težnja po ekonomski rasti za vsako ceno je vodila v ekološke in socialne katastrofe.

Centralizacija je šesto načelo industrijske družbe. Centralizacija, ki jo je izvedla na primer Katoliška cerkev, je prav neznatna proti tisti, ki jo razvijajo industrijske družbe; je enostavna v primerjavi z integriranimi ekonomskimi sistemi industrijskih družb. Železniška podjetja so bila prototip takšne kompleksne integracije: najprej so standardizirala tehnologijo, nato vozne rede, cene. Sinhronizirala so tudi dejavnost vseh uslužbencev in kreirala nove poklice. Koncentrirala so material, energijo in ljudi, ter na osnovi tega izvedla centralizacijo informacij, upravljanja in kontrole. Železniška podjetja so postala vzor, kako se organizira veliko podjetje v industrijski družbi.

Centralizacijo v proizvodni sferi je spremljala centralizacija bank in centralizacija politične oblasti. Centralne banke so vzpostavile učinkovito kontrolo nad denarjem in investicijami in postale tako nevidni instrument kratkoročnega planiranja družbe.

Socialne in politične konsekvence drugega vala

Industrializem je razcepil tradicionalno družbo na nešteto medseboj odvisnih delov: na šole, podjetja, sindikate, cerkve, bolnice in podobno. Razdrobljeno družbo začno reintegrirati nove vrste specialisti — integratorji, ki jih avtor označuje tudi s tehnologi moči. Ti začno povezovati proizvodnjo, potrošnjo, transport, distribucijo in celo komunikacije. Marx je poudarjal lastništvo nad proizvajalnimi sredstvi kot vir družbene kontrole. Izkazalo pa se je, da so tako v kapitalističnih kot tudi v socialističnih družbah centre moči dobili v roke integratorji. Za časa Marxa so bili namreč lastniki in integratorji še združeni v eni osebi. Kasneje pride do razcepa in tako managerji dobivajo vse bolj na moči, delničarji pa postajajo nemočni.

Podoben proces lahko opazujemo v SSSR po revoluciji. Trocki je ocenjeval leta 1930 v izgnanstvu, da deluje v SSSR najmanj 5 milijonov managerjev, specializiranih integratorjev.

Čim bolj se razvijajo industrijske družbe, tem bolj pomembno vlogo imajo nacionalne vlade. Nacionalne vlade bistveno prispevajo k hitrejši industrializaciji tam, kjer same razvijajo gospodarsko infrastrukturo: železnice, pošta, telekomunikacije, avtoceste, pristanišča in podobno. S tem dobijo moč, ki jim omogoča, da določajo zunanjetrgovinsko politiko, finančno politiko in tudi politiko razvoja energije. Znanost in tehnologijo regulirajo zlasti z velikimi naložbami v vojno-industrijske komplekse. Tako postanejo nacionalne vlade podjetniški centri, ki opravljajo na podlagi davčnega sistema tiste gospodarske funkcije, ki jih ne more opravljati nobeno privatno podjetje. Predsedniki vlad so bolj angažirani na gospodarski politiki kot na socialnih in političnih zadevah. Vlade posegajo tudi v izobraževalne sisteme in s tem pospešujejo prilagajanje populacij na zahteve rastoče industrije.

Tehnologi moči, INTEGRATORJI, nenehno povečujejo kontrolo nad »sredstvi integriranja« in na ta način vse bolj kraljujejo nad socialnim, kulturnim in političnim življenjem.

Integratorji so tudi sami strogo organizirani v hierarhične piramide superelit in subelit. Superelite kontrolirajo predvsem investicije: z odločanjem o alokaciji velikih investicij postavljajo okvire dejavnosti tudi subelitam. Te nevidne superelite obstajajo v vzhodnih in v zahodnih družbah; družbe integrirajo ne glede na to, ali so te družbe tržne, ali pa planske.

V najbolj razvitih industrijskih družbah pa se že pojavljajo manj hierarhične in bolj adhokkratske strukture integratorjev. Elite postajajo vse bolj odvisne od informacij, ki prihajajo od spodaj. Kompleks-

nost in nepridiktibilnost ekonomskega dogajanja narašča tako hitro, da avtoritativno, hierarhično in opresivno integriranje od zgoraj ni več učinkovito.

Zanimivo je tudi, da so se politični sistemi industrijskih držav gradili na podoben način, ne glede na ideološko in politično opredelitev. Njih skrita latentna struktura temelji na predindustrijskih načelih; na **teritorialnem** in na **reprezentativnem** načelu. Teritorialno načelo je prevladovalo v političnih sistemih zaradi nizke mobilnosti prebivalstva v dobi, ko se je oblikoval politični sistem (zgodnje) industrijske družbe, načelo reprezentativnosti pa je bilo nujno zaradi nizke izobrazbe celotne populacije.

Reprezentativne vladavine so postale sinonim za demokracijo, v resnici pa so bile samo mehanizmi za vzdrževanje neenakosti. Če poskušamo opredeliti »demokratične« industrijske družbe, lahko rečemo, da so se le-te izoblikovale na visoko koncentriranih in neobnovljivih energetskih virih, na masovni tovarniški proizvodnji, na nuklearni družini, na masovni izobrazbi, na množičnih medijih, na množični kulturi in na velikih monopolih. Vse to je sovpadalo z naraščajočim razkolom med proizvodno in potrošno sfero življenja. Da bi takšne družbe lahko funkcionirale, so morale razviti številen in močan sloj profesionalnih integratorjev. Ti so razvili industrijski mehanizem odločanja — takoimenovano reprezentativno demokracijo — na nivoju nacionalne države.

Razvoj svetovnega ekonomskega sistema je pospešil konflikte med ekskluzivnimi nacionalnimi državami, ki niso sposobne za reševanje mednacionalnih problemov. Mednarodne probleme rešujejo z vojnami, po vojnah pa z dominacijo zmagovalcev. ZDA po drugi vojni prevzamejo popolno dominacijo nad regulacijo mednarodnih zadev z ustanovitvijo IMF, GATT in WB. IMF (International Monetary Fond) določa vrednost vseh pomembnih zahodnih valut glede na vrednost dolarja, GATT (The General Agreement on Tarifs and Trade) pospešuje liberalno trgovino, kar pomeni, da preprečuje manj razvitim zaščitniško politiko lastne nastajajoče industrije, WB (World Bank) pa skrbi za pospeševanje infrastrukture v manj razvitih deželah s ciljem bolj cenene in bolj učinkovite ekstrakcije energije in surovin iz teh dežel v razvite dežele. To imnuje Toffler »Integration a l'American«.

Vse od leta 1944 do leta 1970 so ZDA povsem kontrolirale zgoraj opisani sistem, ki ga tvorijo WB, GATT in IMF.

Imperializem SSSR je bolj očiten in ne potrebuje posebne analize, ima pa isto funkcijo in iste posledice kot ameriški imperializem: integrirati integratorje.

Toda industrijske družbe nimajo samo podobnih latentnih struktur, ampak imajo tudi podobno superideologijo, ne glede na to, ali gre za zahodne anti ali vzhodne komunistične ideologije. Če se po zaključkih

te ideologije med seboj radikalno razlikujejo, so si edine glede izhodiščnih predpostavk. Vse propagirajo industrializacijo, vse so strastni zagovorniki industrijske realitete. Vera v industrijsko realiteto se izraža v treh načelih. Prvo načelo je, da je treba naravo obvladati in izkoriščati prirodne sile, kot sredstvo za uresničenje človekovih ciljev; težnja po dominaciji človeštva nad prirodo je prisotna v vseh ideologijah drugega vala. Druga skupna poteza vsem ideologijam industrijskih družb je vera v evolucijo, v nenehni razvoj, ki s človekom doseže najvišjo stopnjo. Tretje načelo te superideologije je vera v družbeni progres, v to da gre zgodovina od nižje k višji razvojni stopnji, k boljšemu, bolj človeškemu družbenemu življenju.

Ta tri osnovna načela industrijske superideologije so bila motivacijska osnova vsem skupinam, ki so uveljavljale industrijsko civilizacijo.

Začetek konca industrijske civilizacije

Vzroki nastanka industrijske civilizacije najbrž razkrivajo tudi vzroke, zaradi katerih industrijska civilizacija zgublja na svojem poletu. Toda nesmiselne so vse vzročne analize, saj ne gre samo za enega ali za nekaj, ampak za nešteto vzrokov, ki so omogočili industrijsko družbo. Hitrejša rast populacij je omogočila selitev ljudi v mesta. Izčrpanost gozdnih površin, odkritje premoga in parne mašine so rodili novo tehnologijo. Širjenje pismenosti in komunikacij je omogočilo širjenje trga pa tudi novih idej. Toda po Tofflerjevem mnenju nobena od teh sprememb ni delovala tako daljnosežno kot vse bolj izrazito ločevanje proizvodnje od potrošnje.

To ločevanje je spremljalo oblikovanje mreže izmenjave, ki jo imenujemo danes trg: bolj kot se je stopnjevala ločitev med proizvodnjo in potrošnjo, bolj se je širila tudi mreža izmenjave. Iz te ločitve med proizvodnjo in potrošnjo so se rojevala načela standardizacije, sinhronizacije, specializacije in centralizacije. Vzporedno z menjalno mrežo se je rojeval moderni denarni sistem, banke, borze, pogodbeno pravo, tog sistem nagrajevanja in podobno. Ta civilizacija je spremenila tudi način življenja in osebnost posameznikov. Posameznik se je že iz ranih let naučil, da zavisi preživetje skoraj izključno od denarja. Toda industrijska civilizacija je rodila tudi masovno potrošnjo in s tem omogočila neviden porast materialnega standarda. Prebivalci najbolj zavrženih predmestij imajo danes višji standard kot nekdanji predindustrijski podeželani (če standard merimo z življenjsko dobo in z raznolikostjo prehrane, ki je predmestnim populacijam na razpolago).

Vendar negativne posledice prevladujejo. Industrializacija je najbrž že doslej povzročila nepopravljivo škodo krhki zemeljski biosferi. Uničila je celo množico majhnih samozadostnih ekonomij s tem, da jih je nasilno vključevala v svetovni tržni sistem, s tem ko je zasužnjila Indijance in jih spremenila v rudarje, ko je vsilila plantažne farme nekaterim afriškim in azijskim deželam, ko je razkrojila staro predindustrijsko obrt itd.

Učinki industrializacije so večpomenski, dobri in slabi, toda to, kar je zanesljivo slabo, **je način, kako so industrijske družbe razrušile predindustrijske.** V kulturni aroganci, v fizičnem in ekonomskem nasilju, ki so ga porabljale industrijske družbe pri rušenju predindustrijskih družb najbrž leži tudi začetek njihovega konca.

Najprej se je začelo maščevati nasilje nad prirodo. Zdaj vemo, da ne moremo več ignorirati ekoloških učinkov industrializacije, da ne moremo ignorirati dejstva, da so nekateri viri in surovine neobnovljivi, da ne moremo računati na poceni energijo in surovine, torej na dva vira, s katerimi so neindustrijske dežele subvencionirale razvoj industrijskih dežel.

To so zunanje limite razvoju industrijskih družb. Poleg teh obstajajo tudi notranje limite, ki se kažejo v dezintegrativnih procesih ameriških družin, v krizi zdravstvenih organizacij, v razkroju železniških in poštnih sistemov in v krizi šolskih sistemov. Vse to se izraža tudi v notranjem življenju posameznikov. Osebne, psihološke in moralne krize so dobile epidemične razsežnosti: pojavlja se vsesplošno prisoten občutek krivde. Če ga hočemo omejiti in očuvati vitalno moč posameznikov, moramo doumeti zveze med energetsko krizo in krizo osebnosti, med novimi tehnologijami in novimi seksualnimi vlogami in podobno. Prek teh zvez bomo lahko tudi odkrili nastajanje nove civilizacije, civilizacije tretjega vala, ki je vse bolj v konfliktu z industrijsko civilizacijo.

Tretji val

V prvi polovici 20. stoletja je človeštvo dobivalo več kot 2/3 energije iz nafte. Zdaj je naftne dobe konec. Ni problem količina, pač pa cena nafte. Isto velja tudi za premog: čeprav ga je v zadostnih količinah, je cena njegove uporabe visoka. Potrebna bo kombinacija številnih novih tehnologij in novih virov pri uporabi energije. Toda novi viri energije se bodo bistveno razlikovali od dosedanjih ne samo zaradi tega, ker bodo obnovljivi, ampak tudi zaradi tega, ker bodo bolj raznovrstni in ker ne bodo ustvarjali takšne koncentracije kot dosedanji. Uporaba starih in novih virov energije bo omogočila veliko raznolikost, ta pa bo bistveno zmanjšala razsipavanje z energijo, saj bo raznolikost virov omogočala uporabo povsem ustrezne količine in kvalitete energije.

Kakšna bo dejanska kompozicija virov energije v prihodnjih družbah zavisi od razmerja moči med posameznimi družbenimi skupinami. Za zdaj imajo premoč in denar tisti, ki se zavzemajo za konvencionalne vire energije, oziroma za permutacijo in kombinacijo teh virov. Tisti, ki se zavzemajo za razvijanje alternativnih virov (znanstveniki, zaščitniki okolja, podjetniki novih gospodarskih vej) so za zdaj neintegrirani, brez političnih skušenj in zato brez zadostne moči. Položaj le-teh otežujejo tudi skupine, ki se zavzemajo za vračanje v predidustrijsko družbo, za eliminacijo večjega dela tehnologije, za zmanjšano mobilnost in za asketsko kulturo, ki naj bi omogočila konservacijo narave. Toda

kljub temu neugodnemu razmerju sil bo prej ali slej vendarle moralo priti do sprememb: višja cena konvencionalnih virov energije, naraščajoči problemi onesnaževanja, naraščajoči odpor do nukleark in naraščajoča želja dežel v razvoju po energiji — vse to bo prisililo razvite dežele k uvajanju alternativnih virov energije. Uplinjanje premoga, pridobivanje alkohola iz plantaž in druge metode sicer lahko podaljšajo proces prehoda, ne morejo pa ga zaustaviti.

Zamenjava energetskih virov bo vodila tudi do usihanja klasične industrije: tekstilne, jeklarske, avtomobilske, strojne, gumarske itd. Te industrije so namreč temeljne na elektromehaniki. Zahtevale so velike količine energije, dolgo proizvodno verigo, nizko izobrazbo zaposlenih, visoko repetitivnost dela, standardizirane dobrine, visoko centralizirano kontrolo in povzročale onesnaženje okolja.

Nove industrije ne bodo temeljile na elektromehaniki, pač pa bodo kombinirale najrazličnejše znanosti: elektroniko, informacijsko teorijo, molekularno biologijo, ekologijo, oceanologijo in podobno. Štiri skupine »industrij« bodo predstavljale hrbtenico razvoja v tretjem valu:

a) Elektronska industrija, ki že zdaj postaja četrta najbolj obsežna panoga takoj za jeklarsko, avtomobilsko in kemično. Energetska kriza bo glavni pospeševalec razvoja elektronike, ker bodo informacijski sistemi vse bolj nadomeščali komunikacijske sisteme.

b) Vesoljska industrija bo tvorila drugo skupino novonastajajoče tehnosfere. Omogočila bo kemične in fizikalne procese brez vpliva gravitacije; omogočila bo proizvodnjo polprevodnikov, enotnih kristalov, medikamentov itd.

c) Aquakultura, osredotočena na oceansko farmerstvo, bo predstavljale tretjo skupino dejavnosti tretjega vala. Ustrezno gojenje rib in alg bo omogočilo neomejene količine bogate proteinske hrane, ki jo bomo pridelovali brez nevarnosti za onesnaževanje okolja. Možnosti obstajajo tudi za plantaže alg, iz katerih bomo pridobivali nafto oziroma ustrezna goriva. Prav tako so neomejene možnosti za pridobivanje mineralov, za pridobivanje kovin in fosfatov, ki so tako pomembni za gnojila. Velike poslovne skupnosti so že na poti uresničevanja zgornjih idej. Ena od takšnih skupin združuje sredstva 23 velikih kompanij iz Japonske, Zahodne Nemčije in Kanade.

d) Biološke vede temelječe na molekularni biologiji in na genetskem inženiringu bodo tvorile četrto skupino dejavnosti v novih družbah tretjega vala. Genetski inženiring je že zdaj tako razvit, da lahko z njim tako svobodno oblikujemo živa bitja, kot smo doslej s plastiko svobodno oblikovali nežive materiale. Razvoj biologije bo omogočil tudi uporabo dodatnih energetskih virov; omogočil bo direktno pretvarjanje sončne energije v pogonsko prek bioloških sončnih celic. Biologija bo postala v naslednjih 30 letih pomembnejša kot je zdaj kemija. Biologija bo občutno zmanjšala porabo nafte v proizvodnji

plastike, gnojil, oblek in pri proizvodnji tisočev drugih produktov. Njen razvoj bo omogočil, da bomo prešli od manufakture k biofakturi, k povsem novi procesni proizvodni tehnologiji.

Pravi polet novih proizvodnih dejavnosti pa se bo začel šele s povezovanjem med omenjenimi štirimi skupinami, s povezovanjem kompjuterjev, elektronike, novih materialov in genetike. Povezovanje le-teh bo sprožilo doslej nevidni val novih odkritij, novih proizvodov in novih energetskih virov.

Pojavile se bodo tudi nove nevarnosti: elektronski »dim«, onesnaževanje z informacijami, klimatske intervencije, genetske deformacije in boj za vesolje oziroma za oceane. V zvezi s tem se bodo pojavila nova gibanja, ki se bodo upirala komercializaciji novih tehnologij. Kriteriji uporabe novih tehnologij se bodo zaostrili. Nove tehnologije naj bi bile manj drage, manj kompleksne, manj energetsko žejne, manj onesnažujoče. Omogočile naj bi bolj kvalificirano delo, večjo možnost decentralizacije, boljšo uporabo lokalnih virov in manjše zapravljanje naravnih resursov. V tem smislu naj bi bila v prihodnje sleherna produkcija ene industrije input drugi industriji.

Demasifikacija množičnih medijev

V industrijskih družbah nenehno narašča vloga množičnih občil. Toda v zadnjem času se pojavljajo novi trendi, ki vodijo po Tofflerjevem mnenju k demasifikaciiji teh občil. Tako je na primer v ZDA od leta 1973 do leta 1978 upadlo število kopij dnevnih časopisov od 63 na 62 milijonov. To je majhna sprememba, vendar se je ta upad pojavil prvič v zgodovini dnevnikov. Podobni trendi so prisotni tudi v Angliij, kjer je upadla cirkulacija dnevnikov v letu 1965—1975 za 8 %. Podobna je situacija z množičnimi magacini: skoraj ne mine leto, da ne bi bil ukinjen kakšen od njih (Life, Look, Saturday Evening Post itd.). V letih 1970—1977 je porastla populacija v ZDA za 14 milijonov, naklada 25 največjih magacinov pa je padla za 4 milijone. Istočasno se opaža v ZDA prava eksplozija minimagacinov, ki so namenjeni posebni regiji, ali posebnemu področju dejavnosti. Prav tako zelo hitro raste število lokalnih radijskih postaj: medtem ko je bila pred desetletjem ena radijska postaja na 65000 prebivalcev, pride zdaj ena radijska postaja na 37000 prebivalcev. Zelo hitro se širijo tudi CB (Citizen Band) radio mreže, ki povezujejo skupine na interaktivno radijsko omrežje. Že leta 1977 je bilo v obtoku 25 milijonov takšnih radioaparatov.

Upada tudi popularnost televizije, ki postaja vse bolj mizerna. Napovedujejo, da bodo tri glavne ameriške televizijske mreže do konca 80. let zgubile več kot 50 % poslušalcev. Zelo hitro se razvija kabelska televizija, ki omogoča obojestrano komuniciranje, emitiranje specifičnih programov in aktivno sodelovanje pri izbiri programov. Nastajajo banke videokaset, ki po naročilu emitirajo vse mogoče programe od muzike, prek kuharskih tečajev pa do izobraževanja. Poleg tega se hitro širi poraba videorekorderjev, ki omogoča snemanje zelo specializiranih tem. In kar je še važnejše: videorekorderji omogočajo dose-

danjim konsumentom televizijskih oddaj, da postanejo tudi producenti svojih lastnih programov. Vsi ti pojavi vodijo k drobljenju množice televizijskih gledalcev v manjše populacije, k naraščanju kulturne raznolikosti in k manjši dominaciij komercialne ali državne televizijske mreže, ki je doslej diktirala, kaj in kdaj se bo gledalo. Začenja se resnično nova doba — doba demasificiranih medijev. Tako se poleg nove tehno-sfere oblikuje tudi nova info-sfera.

Nova infosfera bo razkrojila tudi uniformirano množično javno mnenje. Vse manj bomo deležni dolgih, kompleksnih paketov informacij, ki imajo že v naprej vgrajeno interpretacijo in vse več bomo deležni kratkih polizdelanih informacij, teorij, ali stališč, ki jih bomo potem sami aktivno sintetizirali ali interpretirali. To bo od posameznikov zahtevalo zelo velik napor, vendar bo hkrati prispevalo tudi k demasifikaciji kulture in k razvoju posameznikove samostojnosti.

Ta individualizacija in diverzifikacija na področju kulture bo pozitivno vzvratno vplivala tudi na večjo diverzifikacijo naše prihodnje civilizacije; kulturni pluralizem bo pospeševal tudi bolj diferencirano tehnologijo, energetiko, organizacijo in politiko. Vse to bo vodilo tudi k nastajanju bolj »inteligentnega okolja«, okolja, ki bo bolj diferencirano in bolj responzivno. Širjenje računalnikov v domove sleherne družine bo že v prvi fazi pospešilo kreiranje bolj bogatega, bolj responzivnega in s tem bolj »inteligentnega« okolja. Uporaba mikroprocesorjev v vsakodnevnem življenju bo omogočila bolj racionalno reguliranje avtomobila, mikroklime, pranja, kuhanja, šivanja in podobnih dejavnosti.

Nova infosfera ne bo torej samo ukinila dosedanji množični značaj medijev, ampak bo kreirala celo vrsto novih medijev. To bo odločilno vplivalo tudi na našega duha, na način kako bomo razmišljali o problemih, na način kako bomo selekcionirali in sintetizirali informacije, pa tudi na način, kako bomo anticipirali posledice naših akcij. Ker bodo mašine prevzele na sebe dobršen del mehaničnih funkcij, bodo inteligenca, imaginacija in intuicija igrale vse bolj pomembno vlogo.

Poleg tega se bo preoblikovala tudi socialna memorija in socialna inteligenca. Industrijske družbe so oblikovale ogromno količino knjižnic, muzejev in arhivov. S tem so sistematično kopičile informacije. Kompjuterizacija pa bo omogočila ne samo hitrejše in cenejše akumuliranje informacij, ampak tudi — in to je zelo pomembno — lažjo in bolj učinkovito uporabo že akumuliranih informacij. Informacije ne bodo več mrtve ali zamrznjene v muzejih, arhivih in knjižnicah, to pa bo silovito povečalo socialno memorijo in tudi socialno inteligenco.

Upadanje masovne proizvodnje

V ZDA že sedaj le 9 % celotne populacije proizvaja vse množične dobrine za preostalih 220 milijonov prebivalcev. Drugih 65 milijonov zaposlenih proizvaja razne usluge ali pa manipulira informacije. Medtem ko dežele z manj kot 2000 dolarji GNP per kapita še vedno razvi-

jajo množično proizvodnjo, pa dežele z okoli 10 000 dolarji GNP per kapita vse bolj očitno razvijajo maloserijsko proizvodnjo, ki je bolj prilagojena potrebam in okusu kupcev. Upadanje velikoserijske proizvodnje se zlasti opaža v elektroniki, kemiji, aviatičarski industriji, komunikacijah in transportu. Vse večja raznolikost v proizvodnji avtomobilov in T-srajc kaže na to, da so nekatere industrije že na pol pota med množično in »customizirano« (po naročilu potrošnika prirejeno) proizvodnjo. Nove tehnologije (zlasti laserska) bodo omogočile krojenje po individualnih naročilih, ki bo hitrejše in cenješe, kot je sedanja množična konfekcijska industrija. Korak naprej bo storjen, ko si bo z vlaganjem ustreznega programa potrošnik lahko sam po potrebi in okusu »skrojil« in »sešil« svojo obleko, ali pa bo po telefonu vložil svoje zahteve v videokamero, ta pa bo napolnila kompjuter, ki bo instruiral stroj, ki izdeluje potrebno dobrino za posameznega potrošnika. Ta korak bo pomenil demasifikacijo proizvodnje, kostumerizacijo proizvodnje in aktivno sodelovanje potrošnika pri proizvodnji zaželene dobrine. Porabnik bo do takšne mere povezan s proizvodnjo, da bomo težko določili mejo med proizvajalcem in porabnikom. V večini primerov si bo potrošnik lahko sam izbral program, ga vložil v stroj, pritisnil na gumb in dobil zaželen proizvod. Direktna kontrola potrošnika nad proizvodnjo bo s tem v celoti zagotovljena.

Še večje spremembe se pričakujejo v neproizvodni sferi, v svetu belovratnikov, kjer se ohranja izredno nizka stopnja mehanizacije in avtomatizacije ter tovarniška organizacija dela, ki cepi zaposlene na tehnokratsko elito, in na nizko kvalificirano eksekutivo. Analize v ZDA kažejo, da pride na delavca v materialni proizvodnji povprečno za 25000 dolarjev proizvajalnih sredstev, na pisarniškega delavca pa v povprečju le 500 dolarjev pisarniških sredstev. Proletarizacija in neproduktivnost teh delavcev je naravnost nepojmljiva. V družbi tretjega vala bo prišlo do intenzivne mehanizacije in kompjuterizacije pisarniškega dela, do ukinitve fabriške organizacije ter do rekvalifikacije tega dela. Izginile bodo tajnice, ki tipkajo in kuhajo kavo, namesto teh pa se bodo pojavile tajnice, ki bodo sodelovale, svetovale in tudi soodločale skupaj s svojimi nadrejenimi »šefi«. Delitev dela na managersko elito in na tehnično osebje bo izginila. Tudi tajnice bodo imele strokovno izobrazbo, ki jim bo omogočala bolj ali manj enakopravno sodelovanje s »šefi«.

Zaradi zmanjšanja števila delavcev v materialni proizvodnji in zaradi še bolj občutnega zmanjševanja zaposlenih v servisnih dejavnostih in javni upravi, (ki bo posledica intenzivne mehanizacije in avtomatizacije pisarniškega dela) se bo zaostrovalo vprašanje nezaposlenosti. Toda tudi glede tega smo lahko optimisti, zakaj avtomatizacija na Japonskem očitno ne zmanjšuje obsega zaposlovanja, pa čeprav je v tej deželi najintenzivnejša, v Angliji, kjer je avtomatizacija najbolj počasna, pa nezaposlenost rapidno raste. Nezaposlenost torej ni zgolj funkcija avtomatizacije, ampak predvsem posledica slabe organizacije celotne nacionalne ekonomije.

Revolucija v materialni in nematerialni proizvodnji bo najbrž privedla do povsem novega načina proizvodnje že v naslednjih tridesetih letih. To ne bo spremenilo samo načina zaposlovanja, naravo dela in strukturo industrije, distribucijo ekonomske in politične moči, mednarodno delitev dela, vlogo ženske in družine v proizvodni dejavnosti, ampak tudi razmerje med proizvodnjo in potrošnjo, med proizvajalcem in konsumentom.

Elektronska koča

Uvajanje mikroračunalnikov, telekomunikacij in mikroprocesorjev v domove posameznih družin bo omogočilo oblikovanje takoimenovanih elektronskih koč (The electronic Cottage). Te bodo omogočile milijonom zaposlenih ponovno vrnitev iz pisarn in podjetij na domove, kjer bodo opravljali svoje delo. Če se bo to zgodilo, se bodo vse institucije, ki jih poznamo iz industrijske družbe, spremenile, tako družina kot šola, pa tudi fabrika in politika. Na prvi pogled se zdi ta misel absurdna, saj je bilo delo na domu značilno za predindustrijsko družbo. Še danes se zlasti ženske borijo za to, da bi lahko prestopile prag svojega doma, da bi lahko vstopile v širši svet proizvodnega dela.

Tudi za Marxa je bilo delo v okviru doma in družine zaostala in nizkoproduktivna oblika predindustrijskega dela, ki je preprečevala delitev dela. Zato je zagovarjal manufakturo, ki je pomenila prvi korak k intenzivnejši delitvi dela. Toda danes zaradi razvitih informacijskih sistemov, fizična integracija zaposlenih ni več potrebna. Delitev dela in koordinacija dela lahko potekata »na daljavo«, brez fizične integracije zaposlenih. Še več: v marsičem je takšno koordiniranje dela na podlagi razvitih informacijskih sistemov cenejše, učinkovitejše in humanejše kot tisto, ki zahteva vsakodnevno komuniciranje na delovno mesto in fizično integracijo v veliki sistem podjetja ali pisarne.

Po mnenju nekaterih vodilnih ljudi velikih ameriških firm bi že zdaj lahko več kot 25 % zaposlenih svoje delo opravljalo doma, ne v podjetju. Če upoštevamo vse vrste dejavnosti in ne samo materialno proizvodnjo, bi lahko pri obstoječi tehnologiji delalo doma že okoli 35 do 50 % zaposlenih. Podpredsednik kanadske farmacevtske firme ORTHO meni, da bi s pomočjo ustrezne komunikacijske tehnologije delalo na domu kar 75 % vseh zaposlenih. Sicer pa je delo na domu že zdaj zelo razširjeno, čeprav še ni izmerjeno: trgovski potniki, arhitekti, znanstveniki, učitelji jezikov, psihiatri, umetniki in zdravniki že zdaj opravljajo dobršen del svojega dela doma. Pomembno je, da so prav ti poklici zdaj v najhitrejšem razvoju. Vsi ti ljudje potrebujejo oboje: zelo intenzivne komunikacije (sestanke, konference, svetovanja) in zelo izolirano individualno delo. Za vse kvalificirane poklice je važno, da je delo opravljeno o pravem času in ob ustrezni kvaliteti, pri tem pa je povsem nevažno, kako in s kakšno količino časa je opravljeno.

Nekje vmes med delom na domu in delom v podjetju, je delo s skrajšanim delovnim časom (par time jobs). Tovrstno delo se zelo hitro širi

in omogoča bolj fleksibilno zaposlovanje. So firme, ki zaposlujejo že več kot polovico »par timerjev«.

Zaradi dnevnega potovanja na delo in z dela nastajajo v bolj razvitih družbah izredno velike težave: zatrpane ceste, neznosno natlačene podzemske, pomanjkanje parkirišč, onesnaženje zraka, pomanjkanje prostora za poslovne zgradbe v središču velikih mest in podobno.

Študija, ki je bila izdelana v Los Angelesu med 2.000 uslužbenci zavarovalnic, je ugotovila, da sleherni uslužbenec porabi 37 km dnevno za pot na delo in z dela (povprečje za ZDA je 32 km na dan). Višji kot je status zaposlenega, večje je število kilometrov in večji je čas porabljen za pot na delo in z dela. Teh 2.000 delavcev porabi na leto za pot na delo in z dela pol stoletja časa in premaga 21 milijonov kilometrov razdalje. Po cenah bencina iz leta 1974 so porabili samo za bencin približno 6 milijard starih din. Toda medtem ko cena bencina in drugih stroškov komuniciranja rapidno raste, hkrati s tem rapidno pada cena telekomunikacij. Alternative so tudi ekonomsko že uresničljive. Še več: omenjena raziskava je ugotovila, da bi ZDA lahko prihranile letno nič manj kot 75 milijonov sodčkov bencina, če bi število dnevnih potovanj na delo in z dela skrčilo le za 13 %, to pa bi bilo dovolj za to, da bi ZDA ne uvažale več nafte iz drugih dežel.

Z delom na domu upadajo tudi stroški za vzdrževanje pisarniških in proizvodnih prostorov, stroški za graditev komunikacij, stroški za graditev pisarniških prostorov itd. Še ena pomembna okoliščina je povezana z delom na domu: skrajševanje delovnega časa. Čim krajši postaja delovni čas, tem večji je proporc časa, ki ga porabimo za pot na delo in z dela.

Delo na domu omogoča, da bosta mož in žena zopet lahko delala skupaj, tako kot so delali skupaj družinski člani v predindustrijski družbi. Skupno delo bi zmanjšalo število ločitev (ki je že zdaj bistveno manjše, če mož in žena delata skupaj) in preneslo velik del primarne in sekundarne socializacije iz šolskih in vzgojnih sistemov nazaj v družino.

Zelo verjetno je, da bo boj za uveljavljanje elektronske koče zelo pomemben za prehod iz industrijske družbe v družbo tretjega vala. Ta bo verjetno veliko bolj osredotočena okoli družine, kot pa okoli podjetja. Uveljavljanje elektronske koče bi omogočilo bolj stabilno družino, manj bežnih človeških kontaktov, manj prisilne mobilnosti, ter večjo participacijo prebivalcev v lokalni skupnosti in v prostovoljnih organizacijah. Uvajanje elektronske koče je v skladu z večjo disperzijo in z večjo raznolikostjo energetskih virov, z zahtevo po manjšem onesnaževanju okolja, in z razvijanjem novih servisov. Če bo lahko vsaka družina kupila ali najela terminal, bo po eni strani bolj odgovorna, po drugi pa bolj samostojna, saj bo razpolagala z določeno količino znanja in opreme. Okoli hišnih terminalov bi se lahko združevalo po več družin, ki bi tvorile nekakšne delovne skupine oziroma kooperacije, žepne inštitute ali majhna podjetja; te družinske kooperacije bi lahko prevzemale pogodbena dela na krajši ali na daljši rok.

Dokaj verjetno je, da se bo delo na domu kombiniralo z delom v podjetju; da bodo posamezniki ali skupine mesece ali tedne delali doma, potem pa v podjetjih ali institutih. Vse to bo temeljito menjalo način vodenja in način koordiniranja dela, hkrati pa bo zahtevalo nove oblike motiviranja in nove oblike telekomuniciranja.

Če bi le 10 do 20 % delovne sile delalo v naslednjih desetletjih doma, bi to povzročilo globalne spremembe v urbanizaciji, v ekonomiji, v organizaciji dela, v vodenju, v družinskem življenju, v lokalni skupnosti in v vrednostni orientaciji prihodnjih generacij.

Spremembe v tehno-sferi bi na ta način izzvale ustrezne spremembe v info-sferi in tudi v socio-sferi. Znotraj socio-sfere bi se spremembe naprej pokazale v družinskih razmerjih. Demasifikacija množičnih medijev in demasifikacija proizvodnje ter potrošnje bo najbrž vplivala tudi na nuklearno družino. Namesto nje bo omogočala bolj pestre oblike družinskega življenja. Pri tem ne gre za konec nuklearne družine, ki je bila značilna za industrijsko družbo, ampak za variacije, ki bodo dopolnile njeno vlogo. Že zdaj je v ZDA samo 7 % prebivalstva, ki živi v klasični nuklearni družini (to je zaposleni oče, mati gospodinja in eden ali več otrok). Toda tudi če pojem nuklearne družine razširimo na tiste, v katerih sta zaposlena eden ali pa oba roditelja in v katerih je eden ali več otrok, tudi tedaj lahko ugotovimo, da v takšnih družinah živi samo še ena tretjina ameriškega prebivalstva. Veliko je število tistih, ki živijo sami (število le-teh je porastlo v razdobju od leta 1970—1978 od 1,5 na 4,3 milijone); že 20 % je takih, ki kupujejo stanovanja za sebe, ne za družino. Skupina, ki živi v skupnih gospodinjstvih, ne da bi bili poročeni, se je v zadnjih letih številčno podvojila. Število zakonov, ki nočejo imeti otrok, je porastlo z 20 na 35 %, število družin z enim roditeljem pa je naraslo na 25 %. Hitro raste tudi število družin, ki so kombinacija dveh prejšnjih zakonov in v katere so prišli otroci iz prejšnjega zakona. Domneva se, da bo konec 30. let že kar 25 % otrok živelo v takšnih zakonskih skupnostih. Vse to pomeni številne travme in nenehne občutke krivde, zakaj ideal nuklearne družine je še vedno nedotaknjen. Namesto da bi zakonodaja, davčni sistemi, cerkev in arhitekti olajšali prehod na raznovrstnejše oblike družinskega življenja, ta prehod s svojimi togimi stališči ovirajo in s tem povečujejo psihološke in moralne konflikte med ljudmi.

S skrajšanim delovnim časom, z gibljivim delovnim časom, z odpravo razlik med spoli pri zaposlovanju bi lahko humanizirali delo in olajšali življenje novim zakonskim skupnostim. Največ bi k temu lahko prispevalo delo doma, oziroma delo v elektronski koči. Zakon naj bi pomenil tovarištvo, seks, toplino in vzajemno podporo. To je težko uresničiti, če vsak dela v drugem podjetju in v drugem poklicu. Skupno delo v elektronski kolibi bi lahko ta problem odpravilo. Omogočilo bi ljubezen plus še nekaj: skupno intelektualno oziroma strokovno delo, kar pomeni ljubezen in skupno odgovornost. Delo doma bi omogočilo boljšo rast otrok; ti bi lahko ponovno rastli v družini, ki jo povezuje delo in v kateri se družinska vzgoja naslanja na delovno

vzgojo. Ponovno bi se lahko zaposlovalo otroke hkrati ko bi potekala njihova vzgoja in izobraževanje. Takšna delovna vzgoja bi bila še posebno učinkovita, če bi se v teh elektronskih kočah združevalo in povezovalo po več družin, ki bi opravljale skupno delo. Povezovanje vzgoje z delom v elektronskih kočah bi v dobršni meri rešilo tudi problem mladinske nezaposlenosti.

Kriza starih kompanij in elementi novega vsakodnevnega življenja

Celotno povojno obdobje, vse od leta 1945 do leta 1970 so korporacije delovale v sorazmerno stabilnem okolju. Rast je bila najvišja vrednota, dolar pa kralj valut. Zdaj je vse drugače: obresti nihajo, valute poskakujejo, centralne banke pa odkupujejo valute, da bi ohranile njihovo stabilnost. Vse to se dogaja prav sedaj, ko je svetovni trg dosegel takšne razsežnosti, da bi bila transnacionalna proizvodnja ne samo mogoča, ampak tudi nujna. Tudi informacijski sistemi so postali globalni: vse fizične transakcije se lahko danes prek satelitov in kompjuterjev registrirajo iz vseh celin v eni sami newyorški bančni centrali. Toda kljub temu so denar in krediti povsem ušli izpod kontrole bank in nacionalnih vlad. Najbolj tipičen je primer eurodolarja, ki je leta 1975 predstavljal vsoto 180 milijard dolarjev. Prek transakcij, kreditov in brez rezerv v gotovini je obseg finančnih poslov s tem denarjem v letu 1978 narasel kar na 400 milijard dolarjev. Očitno je, da nihče ni sposoben kontrolirati mednarodnih ekonomskih tokov, saj so bili vsi instrumenti za reguliranje ekonomij v industrijskih družbah oblikovani na nacionalnem nivoju, na nacionalni valuti, na nacionalnem trgu, na nacionalni ekonomski politiki.

Nad mednarodnimi korporacijami na ta način nihče ne more izvajati učinkovite mednarodne kontrole, niti ne more postavljati mednarodnih kriterijev, po katerih bi poslovale.

Na drugi strani rastejo kompleksne lokalne gospodarske strukture. Na lokalni ravni je sodobna ameriška družba neprimerno bolje organizirana, kot je bila poprej. Socio-sfera, v kateri delujejo korporacije, je sedaj prepredena z javnimi agencijami, dobro organiziranimi združenji in drugimi institucijami. V ZDA okoli 1,370.000 kompanij komunicira z 90.000 visokimi šolami in univerzami, s 330.000 cerkvenimi organizacijami, s 13.000 javnimi agencijami itd. V tej gosto strukturirani socio-sferi so korporacije podvržene veliko bolj tesni socialni kontroli in zaradi tega tudi deležne ostrejših kritik. To kar se je nekoč sprejemalo kot normalno ponašanje korporacij, se danes kritizira kot nemoralno in neodgovorno ravnanje. Neodgovorno je, če korporacije zasledujejo samo ekonomske cilje, če težijo zgolj po maksimiranju produkcije in profita. Korporacije spreminjajo okolje, vplivajo na družbeno strukturo, kreirajo informacije in pritiskajo na politiko. V skladu s tem so vse bolj odgovorne tudi za neekonomske cilje. V prihodnjih desetletjih lahko pričakujemo notranji boj med starimi in novimi skupinami managerjev, med tistimi, ki zagovarjajo tradicionalno ekonomsko unifunkcionalnost korporacij in med tistimi, ki zagovarjajo tezo, da so

korporacije odgovorne ne samo za uspešno produkcijo in za ustrezen profit, ampak tudi za druge neekonomske funkcije: socialne, ekološke, politične, informacijske in etične.

V zvezi s tem je managerska šola v Delft-u (Nizozemska) definirala 32 kriterijev, po katerih se meri uspešnost poslovanja sodobne korporacije, pri čemer je korporacija opredeljena kot institucija, ki mora skrbeti za kompleksno dobrobit zaposlenih in družbe in ne samo za ekonomsko učinkovitost. Spreminjanje narave korporacije je morda najbolj prepričljiv dokaz, da se menja realni svet.

Na nivoju vsakodnevnega življenja posameznika se te spremembe najbolj občutijo v drugačni časovni strukturi. Čas je postal drugačen, bolj diferenciran, manj uniformiran. Ne uvaja se samo fleksibilni delovni čas. Ponovno se povečuje tudi obseg nočnega dela. Velika mesta živijo vseh 24 ur dnevno. Vse več je lokalov in trgovin, ki so odprti ob vsakem dnevnem času. Nočno delo se zlasti opira na vse večje število parttimerjev (ljudi, ki delajo skrajšani delovni čas). Čim bolj so ljudje izobraženi, specializirani in profesionalizirani, tem bolj se upirajo enotnemu dnevnemu ali tedenskemu urniku, tem bolj si želijo sami določiti razmere med delovnim in prostim časom. To pa seveda vpliva tudi na personalno in na politično diferenciacijo. Zaradi tega je zelo malo verjetno, da bomo ob koncu 80. let zares srečali Orwelov ali Huxlyjev svet brezobličnih in razosebljenih humanoidov. Zelo verjetno je prav nasprotno: najbrž bomo priče destandardizaciji človeškega duha in destandardizacije javnega življenja: politične partije, ki bodo pretirano uveljavljale centralizacijo in uniformirano javno življenje, bodo vse bolj nepopularne. Poraz švedskih social-demokratov na zadnjih volitvah najbrž potrjuje to hipotezo. Sicer pa se anticentralistične tendence kažejo vse bolj močno tudi v korporacijah, ki ne morejo več obvladati vse bolj diferenciranega poslovanja in vse bolj kompromisnih nalog, pa se zaradi tega cepijo v manjše profitne centre. Tako se je na primer Esmark kompanija nedavno tega decentralizirala v več kot 1000 samostojnih profitnih centrov. Na nivoju kompanije je ostala le finančna kontrola.

Naslednji korak je v kreiranju novih mejnih proizvodnih enot, ki ne zaposlujejo več kot 200 do 4000 delavcev. Nove tehnologije to omogočajo.

Toda, če se nihče več ne ogreva za tezo, da je to kar je večje tudi boljše, se prav tako nihče ne opredeljuje za nasprotno tezo, da je lepo in dobro samo to, kar je majhno. Korporacije vse bolj pogosto oblikujejo takšne korporacije, v katerih se sorazmerno majhne delovne enote povezujejo v velike poslovne sklope.

Pod udarom je tudi tisti tip organizacije, ki je bil jedro industrijske civilizacije: birokratska, hierarhično strukturirana piramida. Ta tip organizacije je povsem ustrezal v času, ko so bili zaposleni nizko izobraženi, ko je bila delitev dela enostavna in ko so bile odločitve na vrhu rutinske (kar je bilo mogoče zaradi sorazmerno stabilnega oko-

lja, v katerem so organizacije delovale). Sedanja organizacijska struktura ni več tako piramidalna. Proizvodne enote imajo večjo samostojnost in tudi bolj neposredno komunicirajo z okoljem. V večji meri so od njih pričakuje samoiniciativna koordinacija njihovega delovanja s celotno organizacijo. Pri tem ne gre več samo za to, da se hierarhične organizacije pretvarjajo v mrežne organizacije, birokracija pa v adhokracijo. Gre predvsem za to, da se uvaja samokoordinacija na vseh nivojih dejavnosti, od individualnega prek skupinskega do podjetniškega.

Pojav prosumerjev

Prosumer je Tofflerjeva skovanka za osebo, ki združuje dve funkciji: producentsko in konsumentsko. Prosumer proizvaja sam sebi dobrine ali usluge, ki jih potrebuje. Prosumerji so se najprej pojavili v zdravstvu, in sicer potem, ko se je v začetku 70. let uveljavljala ideja o samooskrbi in samopomoči, ko so se običajni ljudje začeli zanimati za zelišča, za merjenje pritiska, za samokontrolo dojk in podobno. To je bil pravzaprav prvi množični pojav, ko so ljudje ponovno začeli skrbeti za svoje zdravje in s tem zmanjšali obiske pri zdravnikih.

V predindustrijski družbi je prosumerstvo prevladovalo: ljudje so sami proizvajali dobrine in usluge za svoje potrebe. Šele industrijska družba je ti dve funkciji ločila in ustvarila široko razvejan sistem izmenjave, ki mu pravimo trg. Toda tudi v industrijski družbi se je ohranil neposredni način zadovoljevanja potreb na osnovi samooskrbe. Ta sektor, ki ne temelji na izmenjavi, ampak na proizvajanju za lastne potrebe, ni v industrijski družbi več registriran in zato tvori takoimenovano prikrito ali skrito ekonomijo. Ekonomska veda registrira le tisto dejavnost, ki proizvaja za trg. Tržni sektor oziroma takoimenovano vidno ekonomijo označuje Toffser kot sektor B. Med takoimenovano nevidno ekonomijo uvršča večidel gospodinjskih opravil, nego in vzgojo otrok in še vrsto neplačanih oziroma netržnih dejavnosti, brez katerih družbe ne bi mogle živeti. Ekonomisti teh dejavnosti ne registrirajo in zaradi tega ne morejo razumeti celovito družbeno reprodukcijo. Še več zaradi zanemarjanja sektorja A ne morejo pravilno regulirati sektor B.

V zadnjem desetletju se širijo v ZDA številne manjše skupine, ki opravljajo prostovoljno in brezplačno vrsto socialnih funkcij; skrbijo za stare, za osamele, za pravno zaščito nemočnih, za zapuščene otroke in podobno. V ZDA je ob koncu 70. let število takšnih skupin poraslo na več kot 500 tisoč. Gre torej za nekakšno gibanje samo-pomoči ki pomaga predvsem socialno in zdravstveno ogroženim ljudem, pa tudi tistim, ki potrebujejo pravno pomoč ali politično zaščito.

Pojavljajo se tudi samopostrežne bencinske črpalke in takoimenovane Cool-Line, organizacije, ki pomagajo s telefonskimi nasveti posameznikom, kako naj opravijo okvare v svojih domovih. Poleg teh skupin se pojavlja tudi gibanje »napravi si sam«, ki je zavzelo že velike

razsežnosti. Še pred desetimi leti se je posameznikom, ki niso obrtniki, prodalo le 30 % električnega orodja, deset let kasneje pa so tem prodali že 75 % vsega orodja — poklicnim obrtnikom le eno četrtino. Leta 1976 se je zgodila še ena neverjetna stvar: podjetja so lastnikom graditeljem hiš prodala več gradbenega materiala kot pa gradbenim podjetjem.

Prosumerji potemtakem postajajo pomembno gospodarsko gibanje, oziroma močan, čeprav »nevidni« sektor ameriške ekonomije. Razlogov za takšno rast prosumerizma je več: inflacija, pomanjkanje obrtnikov, slaba kvaliteta njihovih uslug in večanje prostega časa. Najvažneješi razlog je seveda cena obrtniških uslug, ki raste po logiki relativne učinkovitosti (bolj ko raste učinkovitost zaradi avtomatizirane proizvodnje, bolj raste tudi cena obrtnih uslug, pa čeprav ne raste tudi učinkovitost in kvaliteta le-teh).

Nasploh se opaža, da aktivno vključevanje potrošnikov v proizvodnjo dobrin in uslug v ZDA nenehno narašča. To pomeni, da se vse večje količine dela selijo iz sektorja B v sektor A, da prihaja do postopnega širjenja netržne dejavnosti, ki vpliva tudi na značaj prostega časa. Če večino prostega časa porabimo za to, da proizvajamo dobrine in usluge, tedaj prosti čas dejansko pomeni neplačano delo, oziroma samoregulirano dejavnost, ki spada v sektor A. Zelo verjetno je, da bo družba tretjega vala po tej plati podobna tistim družbam, ki so bile na začetku industrializacije in v katerih so milijoni polproletarcev delali v podjetjih, pa tudi na lastnih kmetijah, na katerih so proizvajali hrano za sebe.

Pojav navideznega upadanja protestantske etike je zelo verjetno povezan tudi s prosumerizmom. Popolnoma jasno je, da je to daljnosežen pojav, ki ga bodo morale prihodnje družbe bolj skrbno regulirati. Ekonomisti se bodo morali čim preje ukvarjati s sektorjem A, če bodo hoteli celoto družbenoekonomske produkcije. Ugotoviti bodo morali, kako se sektor A in sektor B med seboj dopolnjujeta. Mogoče je, da se bistvene spremembe v zadnjem desetletju dogajajo prav v sektorju A in da zaradi tega ekonomisti, ki ne upoštevajo tega sektorja, ne morejo razumeti globalnih sprememb, ki prikrito potekajo v sodobnih razvitih industrijskih družbah. Zdi se, da vse več zaposlenih odkriva določeno mejo, prek katere se jim ne splača več služiti denar in mejo, od katere najprej je prosumpcija ekonomsko in tudi psihološko bolj hvaležna oblika zadovoljevanja življenjskih potreb.

S širjenjem sektorja A prihaja do redifinicije tudi pojem nezaposlenosti: delavec, ki ni zaposlen in poseda po točilnicah, je nekaj drugega kot delavec, ki ni zaposlen pa popravlja ali gradi svojo hišo, ali pa namesto žene skrbi za gospodinjstvo in za vzgojo otrok.

Ne samo prosti čas in nezaposlenost, ampak tudi druge ekonomske kategorije bodo dobile z naraščanjem prosumerizma drugačen po-

men. Med njimi morda tudi inflacija, ki je najbrž posledica pretirano razvite tržne ekonomije, prevelikega posredništva, prevelikih stroškov izmenjave, ki v neštetih primerih že presegajo proizvodne stroške. Ali to ne narekuje, da moramo poenostaviti menjalne odnose in do neke mere raztržiti sodobne ekonomije?

Glavni pridelek industrijskih družb je bil, da so razvile univerzalne sisteme izmenjave, ne glede na to, ali so ti temeljili na kapitalističnem profitnem trgu ali pa na socialističnem trgu barter tipa. Naloga družb tretjega vala je, da uresničijo nadtržne civilizacije (transmarket civilizations), ki bodo sicer ohranile dosedanje sisteme univerzalne menjave, vendar pa le tem ne bodo podredile celotno socialno, kulturno in politično dejavnost. To raztrženje in oblikovanje nadtržnih civilizacij je morda pomembnejša sprememba kot prehod iz kapitalizma v socializem, ali kot prehod na nove vire energije, na nove tehnologije in na nove organizacijske strukture, na nove sisteme informiranja, na nove oblike družinskega življenja in podobno.

Novi duhovni tokovi

Najpomembnejše gibanje, ki je že dobilo svetovne razmere, je tisto, ki opozarja na ogroženost zemeljske biosfere. To gibanje, ki se je rodilo v zadnjem desetletju, ima precej večji pomen kot tista gibanja, ki so opozarjala na onesnaževanje okolja, na konservanse v hrani, na širjenje avtocest in na graditev atomskih central. Naša moč, s katero dejansko ogrožamo biosfero našega planeta, se je namreč v zadnjih desetih letih skokovito povečala. Prav tako se je povečala tudi naša moč nad biološkim dogajanjem. Danes vemo, da človeška vrsta ni samo zadnja stopnica v razvoju živega sveta, ampak tudi to, da lahko na to evolucijo vplivamo do takšne mere, da smo prisiljeni izoblikovati zavestne koncepte o ustreznih in neustreznih smereh biološke evolucije. Pri uresničevanju te naloge morajo sodelovati biološke vede s socialnimi, filozofskimi in drugimi vedami. Takšno interdisciplinarno sodelovanje je še bolj nujno pri načrtovanju družbenega napredka. Tudi tu so se nakopičila tako velika sredstva, da je neizogibno zavestno usmerjanje družbenega razvoja, če se hočemo izogniti naključni destrukciji družbenega dogajanja nasploh. Pomanjkanje razvojnih konceptov vodi v vse večji pesimizem, ki se je v svetu razširil zlasti po letu 1973, po naftnem šoku, ko je postalo očitno, da družbe drugega vala ne funkcionirajo več. Ob tem dogodku je vsem postalo jasno, da spontani družbeni razvoj ni sam po sebi zagotovljen in da je potrebna jasna koncepcija prihodnosti in učinkovito družbeno reguliranje, ki naj bi te projekcije prihodnosti zagotovilo.

Dogodki v sedemdesetih letih zahtevajo torej rekonceptualizacijo narave in družbe, pa tudi rekonceptuacijo osnovnih pojmov, kot so čas, prostor, materija in vzročnost, skratka vseh tistih osnovnih pojmov, na katerih je temeljila znanost industrijskih družb. Drugačno pojmovanje časa in prostora narekujeta tudi drugačni socialni čas in drugačni socialni prostor, ki se oblikujeta v zadnjih 25 letih v sodob-

nih razvitih družbah. Rekonceptualizacija pojmov mora biti holistična bodisi, da se opira na sistemsko teorijo, ali pa na ekološke vrednote. Za ekologe je namreč značilno, da gledajo na dogajanje povsem drugače kot klasične znanosti ali tradicionalni politiki. Ekologi ne iščejo rešitev v reguliranju posameznih pojavov ali procesov, ampak v uravnovešenju celote.

Takšen vidik je mogoče uveljaviti samo z doslednim preusmerjanjem univerzitetnega in znanstvenega življenja v interdisciplinarno delo. V nekaterih vedah se holistični vidik že uveljavlja. Tako na primer poudarjajo psihologi, da je mogoče človekove zmožnosti povečati le na ta način, da se posameznikovi čuti, percepcijski in zavestni procesi v celoti integrirajo z okoljem, v katerem posameznik deluje. Tudi v medicini se zadnjih deset let pojavlja vrsta novih interdisciplinarnih dejavnosti pod skupnim imenom: holistična medicina (acupresura, elektromedicina, iridologija in podobno).

Končno so holistični vidik obravnave uveljavlja tudi v politiki: prav pred nedavnim je posebna komisija ameriškega kongresa zahtevala financiranje dolgoročnih holističnih študij ameriške družbe, ker se pač zaveda, da niti razumevanje, niti reguliranje te družbe ni mogoče na osnovi delnih ali kratkoročnih analiz.

Holistični pristopi pa morajo premagati tudi tradicionalni pojem kavzalnosti. Najpomembnejši most k novemu pojmovanju »kavzalnosti« je pojem feed-backa (povratne zveze); negativnega, ki vzdržuje ravnovesje v sistemu pa tudi pozitivnega, ki akcelerira samogeneriranje sprememb v sistemu. V političnih teorijah je bilo preveč pozornosti posvečeno negativnemu feed backu, ki naj bi omogočal dinamično ravnovesje v sistemu, premalo pa pozitivnemu feed backu, ki generira spremembe in s tem omogoča pravočasno prilagajanje sistemov na okolje.

Pozitivni in negativni feed back sta kompleksni kategoriji, ki obravnavata kompleksne razvojne mehanizme in ne več posamezne vzročne zveze. Prav zaradi tega sta ta dva pojma tako pomembna za sistemski in holistični vidik obravnave realnih dogajanj.

Filozofsko najpomembnejša sprememba pa se po Tofflerju nanaša na pojmovanje razmerja med nujnostjo in slučajnostjo, med determinizmom in indeterminizmom. Prigogne je teoretično in praktično povezal ti dve kategoriji v svojih raziskavah, za katere je tudi dobil Nobelovo nagrado. Prigogne je opozoril na to, da se v posameznih delih kompleksnega sistema spremembe nenehno dogajajo. Če je negativni feedback celote intenziven, te spremembe ne vplivajo na celoto, ampak so zadušene z dominirajočim ravnovesjem sistema. Če pa se sproži verižna multiplikacija teh sprememb na osnovi pozitivnega feedbacka, ki omogoča samogeneracijo teh mikrosprememb, tedaj lahko pride do porušenja ravnovesja celotnega sistema. Rušenje tega starega ravnovesja praviloma ne pomeni razkroj sistema, ampak kre-

iranje ravnovesja na višji, bolj kompleksni ravni. To bolj kompleksno ravnovesje potrebuje sicer večje količne energije za svojo reprodukcijo, je pa po drugi strani bolj fleksibilno, kreativno in produktivno.

Toda za razumevanje takšnih odprtih sistemov in za upravljanje z njimi je potrebna nova kultura, ki je naklonjena spremembam, naraščajoči raznolikosti in nestabilnosti.

V političnem smislu je največja oviria uveljavljanju tretjega vala navezovanje vseh političnih mehanizmov na nacionalni okvir. Nacija je pojmovana kot čvrst, stabilen in zaprt sistem in kot vir vse politične dejavnosti. To je pač razumljivo, saj je bila prav nacija osrednja novotvorba industrijskih družb, družb zdaj usihajočega drugega vala. Politični nacionalizem preprečuje priznanje in krepitev regionalnih gibanj, pa drugi strani pa je nesposoben, da bi reguliral tiste procese, ki se vse bolj krepijo na mednacionalni oziroma na internacionalni ravni. Separatistični procesi v številnih razvitih industrijskih družbah opozarjajo le na to, da so regionalne ekonomije postale v zadnjih desetletjih bolj kompleksne kot so bile pred drugo vojno nacionalne ekonomije in zaradi tega potrebujejo za uspešno regulaci veliko večjo lokalno avtonomijo. To kar je sposobna danes skoraj vsaka korporacija, da prilagaja svoje proizvode demasificiranemu in diferenciranemu okusu potrošnika, tega danes ni sposobna narediti skoraj nobena nacionalna vlada. Nacionalne vlade v Washingtonu, Londonu, Parizu in Moskvi vsiljujejo sodobnim družbam uniforme, standardizirane politične modele, ki so bili primerni za nekdanje masovne družbe. Zaradi tega bodo konflikti med nacionalnimi političnimi sistemi in separatističnimi, regionalističnimi gibanji v prihodnje vse ostrejši in vse bolj neizogibni.

Po drugi strani številni problemi preraščajo nacionalne meje; nobena nacija ni več v stanju, da bi sama sebe vojaško zaščitila, nobena ni več v stanju, da bi sama reševala stagflacijske probleme, nobena ni več v stanju, da bi reševala osnovne ekološke probleme, nobena ni v stanju, da bi organizirala svoje komunikacijske in informacijske sisteme itd. Zaprti nacionalni sistemi so danes največja ovira pri reševanju novih ekonomskih, ekoloških, komunikacijskih in tehnoloških problemov. Globalizacija celotnega družbenega dogajanja je bila v zadnjih 25 letih tako hitra, da se je ne zaveda v zadostni meri skoraj nobena nacionalna vlada.

Danes ne gre več za nujnost uvoza in izvoza, za nujnost izmenjave, ampak za nujnost mednarodne organizacije proizvodnje, za nujnost mednarodne delitve dela. To dokazuje obstoj najmanj 10.000 korporacij, ki imajo mednarodni značaj.

Z enako hitrostjo se množijo tudi neekonomske internacionalne organizacije bodisi, da delujejo na političnem, humanitarnem, kulturnem, športnem ali strokovnem področju. Leta 1963 je bilo teh organizacij le 1.300, ob koncu 80. let pa že 3.500

Toda tak intenziven razvoj mednarodnih organizacij najbrž ne vodi k svetovni vladi in svetovni korporaciji. Namesto takšnih enotnih hierarhičnih piramid se postopoma oblikuje mrežna organizacija, ki bo omogočala bolj skladno in bolj enakopravno sodelovanje organizacij, ki zasledujejo skupne interese. V kratkem lahko pričakujemo izoblikovanje mednarodne mreže za hrano, za energijo, za transport, za vesolje in podobno.

Tretji svet

Razlog, da se je tretji svet sploh pojavil, je v nerazvitosti mednarodne politike in ekonomije; 20 do 30 industrijsko visoko razvitih dežel je nastalo na račun prikritega subvencioniranja le-teh s strani tretjega sveta, ki je eksportiral ceneno energijo in surovine. Posledica tega je neenakost sveta, ki se kaže v tem, da le ena četrtina človeštva živi v relativnem izobilju, da jih tri četrtine živi v relativni revščini, in da ena milijarda živi v absolutni revščini. 700 milijonov ljudi je podhranjenih in 500 milijonov nepismenih. Več kot milijarda ljudi je brez dostopa do zdravstvene nege, celo brez zdrave pitne vode.

Razvoj teh dežel po klasičnem modelu industrializacije, ki je bil značilen za družbe drugega vala, ni več mogoč. Agonija v Iranu to najbolje ilustrira: moderna tehnologija je ustvarila neznosne socialne razlike. Izoblikovala je nov mestni srednji sloj, ki predstavlja otoček v morju revščine; ta potroši dve tretjini vseh iranskih proizvodov (izvzemši nafto).

Šele kriza v samih industrijskih državah je postavila pod vprašaj model industrializacije, ki so ga poprej nekritično prevzemali vsi, tako na zahodu kot tudi na vzhodu. Šele porast onesnaževanja, korupcije, kriminala, alienacije, birokratizma, rasizma, nesmiselnega potrošništva so sprožili vprašanje o možnih alternativnih razvojnih modelih v tretjem svetu.

Reakcija na krizo dosedanjega razvojnega modela, ki mu pravimo industrializacija, je bilo forsiranje predindustrijskih modelov razvoja. Takšen model predindustrijske razvojne strategije so začele zagovarjati takorekoč čez noč v 70. letih Svetovna Banka, Prekomorski svet za razvoj, Agencija za mednarodni razvoj in drugi. Začeli so se zavzemati za navezovanje prebivalstva na podeželje, za zmanjševanje bega v urbane centre, za samoprehranjevanje prebivalstva v deželah v razvoju. Namesto kapitalno intenzivnih investicij so začeli zagovarjati delovno intenzivne investicije z majhnim inputom kapitala, energije in znanja. Vse to naj bi zmanjšalo negativne učinke, ki jih povzroča direktni prenos tehnologije iz razvitih dežel; zmanjšalo naj bi se ekološke probleme, povečalo izkoriščanje lokalnih resursov in zmanjšalo drag uvoz moderne tehnologije iz razvitih dežel.

Toda po drugi strani lahko takšna predindustrijska razvojna strategija pomeni tudi novo obliko imperializma, saj omejuje industrializacijo, z njo pa tudi ekonomski razvoj nerazvitih dežel, in s tem povzro-

či, da se te dežele ne bodo nikoli razvile. Ta koncept »razvoja«, ki skuša aktivirati predindustrijske modele je dejansko paternalističen, saj implicite predpostavlja, da bodo razviti ostali razviti, nerazviti pa nerazviti. To se zlasti kaže v skriti predpostavki, po kateri naj sploh ne bi prišlo do ekonomizacije časa, človeške energije in znanja. Ta koncept predindustrijskega razvoja, nevarno podcenjuje vlogo tehnologije in znanja, brez tega pa najbrž nobena dežela v razvoju ni sposobna sama zadovoljiti osnovnih potreb svojega prebivalstva.

Namesto te razvojne strategije predindustrijskih družb prvega vala zagovarja Toffler razvojno strategijo tretjega vala, ki pomeni meta-industrijski model razvoja. Soglaša, da je treba zavreči industrijski model razvoja, ne samo tehnološki, ampak tudi politični. Preprečiti je treba ne samo kopiranje masovne proizvodnje in potrošnje, ne samo kopiranje masovnih medijev in birokratskih organizacij, ampak tudi kopiranje političnih institucij kot so reprezentativna demokracija in parlamentarni sistemi. Že omenjeni trendi tretjega vala imajo številne poteze, ki potencialno bolj ustrezajo deželam v razvoju. Mednje lahko uvstimo: decentralizirano proizvodnjo, ustrezno velikost tehnologije in proizvodnih enot, obnovljivo energijo, deurbanizacijo, delo na domu i predvsem prosumpcijo. Sicer pa nove razvojne strategije ne bodo prišle iz Washingtona ali iz Moskve, ampak iz samih dežel v razvoju. Pri tem je pomembno, da prav kot avtohtone ne bodo upoštevale samo ekonomskih faktorjev, ampak bodo upoštevale tudi ekologijo, kulturo, religijo in strukturo družine v posamezni deželi.

Tudi pri razvijanju energetskih virov bo treba upoštevati vse te lokalne elemente. Danes porabi povprečna indijska družina 6 ur dnevno za to, da pride do kurjave in nadaljnjih 6 ur dnevno, da pride do vode. Vse je posledica centraliziranih virov. Istočasno na Kitajskem že deluje 200.000 družinskih bio-plinskih naprav, ki iz domačih odpadkov pridelujejo dovolj energije za domačo uporabo. Eksperimentalne »sončne farme« v okolici New Delhija dokazujejo, da lahko pridelajo posamezne družine na majhni površini dovolj hrane za sebe pa še viške sadja za trg. Konstruirane so tudi že majhne sončne centrale, ki lahko nudijo dovolj elektrike za neindustrijsko porabo v okviru manjše vasi. V Madrasu uspešno deluje sončna centrala za razsoljevanje morske vode. Vrstijo se odkritja, ki bodo omogočila proizvodnjo cenenih umetnih gnojil, ne da bi se pri tem uporabljala draga nafta. Prav tako je že dovolj naprav od vremenskih satelitov do bioloških in genetskih tehnik, ki omogočajo revolucijo v pridobivanju hrane.

Kar zadeva industrializacijo naj bi le-ta temeljila predvsem na razvijanju elektronike, ne pa na tradicionalnih industrijskih vejah. Mikroelektronska industrija omogoča decentralizirano proizvodnjo, delovno intenzivno, energetsko nezahtevno toda hkrati tudi strokovno zahtevno (knowledge intensive) proizvodnjo, ki je lahko visoko produktivna. Tretji svet bi prav tako moral uveljavljati prosumerstvo,

zakaj le na ta način se da preprečiti vse večje naraščanje nezaposlenosti. Dežele tretjega sveta bi se morale zavestno opredeliti za to, do kakšne mere bodo razvijale sektor A (netržno neposredno zadovoljevanje potreb) in do kakšne mere sektor B (na izmenjavi temelječo tržno proizvodnjo). Določiti bi morali optimalno razmerje med časom, ki ga ljudje porabijo, da delajo za trg in časom, ki naj ga porabijo za to, da delajo za same sebe. Če bodo dežele v razvoju skušale posnemati industrijsko razvite dežele in kreirati polno zaposlenost v klasičnem smislu, najbrž v tem ne bodo nikdar uspele, zlasti ne, če bo ta model dominiral v začetku intenzivnega razvoja. Nabrž bo v deželah v razvoju veliko bolj uspešna politika zaposlovanja, ki bo temeljila na »partimerstvu«, na delni zaposlitvi, oziroma na skrajšanem ali »polovičnem« delovnem času.

V zvezi s tem je morda izredno pomembno, da se razvije ustrezna proizvodna sredstva za prosumpcijsko ekonomijo, da se razvije prosumpcijska tehnologija. Razviti bi bilo treba ustrezno visoko produktivno prosumpcijsko tehnologijo, ki bo omogočila ljudem, da si bodo gradili svoje lastne hiše, da si bodo pridobivali svojo lastno hrano, da bodo lahko sami skrbeli za svoje lastno zdravje. Populistična medicina na Kitajskem je s tega vidika najbrž bolj pomembna kot pa zahodnoevropska medicina. Za razvoj prosumpcijske tehnologije bi morale poskrbeti predvsem vlade v deželah v razvoju. Organizirati bi morale raziskavo, razvoj, proizvodnjo in izobraževanje za množično uporabo takšne tehnologije. Izoblikovati bi morale takšne izobraževalne sisteme, ki bi pospeševali znanje in motivacijo za prosumpcijo.

Konvergenca med visoko razvitimi industrijskimi deželami, ki lahko najdejo rešitev za sedanjo krizo industrijske civilizacije v metaindustrijski družbi, in deželami v razvoju, ki prav tako lahko najdejo optimalne razvojne strategije v trendih tretjega vala in v zavračanju razvojnih strategij prvega (predindustrijskih družb) in drugega vala (industrijskih družb), opozarja na to, da se vsi tokovi sodobnega sveta zlivajo v en sam veletok, ki ga Toffler označuje s tretjim valom.

Za tretji val so značilni naslednji skupni trendi:

— presenetljiva raznolikost energetskih virov (vodnih, sončnih, geometričnih, bioloških, nukleranih, fizijskih, itd.);

— presenetljiva raznolikost tehnologij, ki izvirajo iz biologije, genetike, elektronike, informatike in drugih. Večina novih tehnologij ne bo potrebovala velike potrošnje energije, niti ne bo ustvarjala koncentriranih industrijskih bazenov, tako da bo z ekološkega vidika manj problematična;

— osnovna surovina tretjega vala bo informacija, ki bo nadomestila večino dosedanjih neobnovljivih virov z obnovljivimi. Zaradi izrednega pomena informacije bo prišlo do prestrukturiranja šolstva, reorganizacije znanosti in do reorganizacije množičnih medijev. Sedanja množična občila so preveč uniformna, premalo diferencirana, da bi lahko zagotovila ustrezno disseminacijo informacij med populacijo.

Če bodo hotele moderne družbe tretjega sveta preživeti, bodo morale omogočiti minimalno stopnjo zahtevane kulturne raznolikosti (requisite cultural variety for survival). V zvezi s tem se bodo morale odpovedati primitivni dominaciji maloštevilnih množičnih medijev in razviti interaktivne množične medije, ki bodo sposobni z informacijami napajati izredno diferencirane potrebe posameznih subpopulacij. Televizijo bodo nadomestili indi-video ali grup-video, velike računalnike pa bodo nadomestili hišni računalniki;

— fabrika ne bo več predstavljala osnovni organizacijski model družbe; proizvodne enote bodo manjše, bolj elektronizirane; rabile bodo manj energije in imele bolj diferencirano proizvodnjo ter enostavnejšo tehnologijo. Vse to bo omogočilo nehierarhično, nespecializirano koordinacijo in integracijo, pri kateri bodo potrošniki vse bolj neposredno participirali;

— delo v družbah tretjega vala bo manj repetitivno, manj fizično naporno in bolj humanizirano; delo in dohodek bosta bolj individualizirana; obrati bodo manjši in v večji meri situirani izven večjih urbanih središč; upravljanje delovnega procesa bo manj hierarhično in bolj samoupravno; podobne spremembe se bodo dogodile tudi v pisarniškem delu;

— ker bodo podjetja tretjega vala zahtevala bolj izobražene in bolj samoiniciativne delavce, se bo moral menjati tudi sedanji hierarhični in masovni sistem šolanja;

— z večjim pomenom informacij bodo dobile na pomenu tudi univerzitetne in znanstvene institucije; te bodo v prihodnjih družbah igrale tisto centralno vlogo, ki so jo v industrijskih družbah igrale fabrike;

— rast prosumerizma bo povečal vlogo doma in družine, kot vzgojne in produkcijske enote; dom bo imel večjo vzgojno, proizvodno, zdravstveno in socialno funkcijo kot jo je imel v industrijski družbi; vendar pa niti dom, niti univerza ne bodo igrali tako centralne vloge, kot sta jo fabrika in cerkev v industrijski družbi, in sicer zaradi tega ne, ker družbe tretjega vala ne bodo hierarhično organizirane pa zaradi tega družba ne bo centrirana zgolj okoli ene ali dveh institucij;

— ekstremna standardizacija vedenja, ki je značilna za masovno industrijsko družbo, ne bo več tako izrazita v novih družbah; življenje bo manj vezano na enotni delovni čas, na enotni tip družine, na enotni tip življenjskega stila;

— rast prosumerstva na osnovi ponovnega združevanja proizvodne in potrošne funkcije bo bistveno prispevala k zmanjšanju nezaposlenosti, k redefiniciji le-te in k redifiniciji prostega časa. Geslo: »Napravi si sam« bo vse bolj dominiralo nad geslom: »Delaj za trg oziroma za plačo«;

— splošna diferenciacija družbe in ekonomije bo rodila tudi vrsto novih religij, novih filozofij in novih ved. Razvijala se bo multikulturna družba, ki se ne bo več koncentrirala samo na nacionalnem nivoju, ampak vse bolj tudi na regionalnem in internacionalnem.

Toffler imenuje to vizijo nove metaindustrijske družbe PRAKTOPIJO. Meni, da je to utopija, ki je v osnovnih obrisih že prisotna v sodobnih družbah, zato je tudi praktično uresničljiva; ni UTOPIJA, ampak PRAKTOPIJA.

Nova psiho-sfera

Konec industrijske družbe najbolj neposredno doživljamo prek zloma stare industrijske psiho-sfere. Komisija predsednika ZDA za mentalno zdravje v Washingtonu ugotavlja, da je več kot ena četrtina Amerikancev podvržena težjim emotivnim stresom in da skoraj ni družine v ZDA, ki ne bi doživljala težjo obliko mentalne dezorganizacije. Milijoni ljudi so dokončno siti sedanjih družbenih razmer, zato ni čudno, da se zatekajo v najrazličnejše religiozne sekte, socialna gibanja in podobno. Toffler dobesedno pravi: »V zraku zaudarja. To je vonj umirajoče civilizacije drugega vala«. Civilizacije drugega vala ne nudijo posamezniku tistega, brez česar ne more ohraniti svojega mentalnega ravnovesja, ne nudijo mu *skupnosti, strukture in smisla.*

Občutka skupnosti ni mogoče gojiti v sedanji ameriški družbi. Zato tudi ni mogoča pripadnost ničemur, kar bi bilo boljše in višje od samega posameznika. Rast velikih birokratskih korporacij, v katerih prevladujejo brezosebni odnosi, preprečuje kakršen koli občutek skupnosti. Nuklearna družina razkraja odnose med generacijami, med starimi starši in vnuki, pa tudi med starši in otroki.

Decentralizacija velikih korporacij in oblikovanje relativno majhnih obratov, ki bi imeli samoupravni značaj bi lahko prispevalo k bolj tesnim stikom med zaposlenimi. Še bolj zanimivo bi bilo, če bi sredi klasičnih kapitalističnih korporacij ustanavljale manjše kooperative, ali pa celo socialistični obrati, ki bi delovali znotraj takšnih korporacij.

Sistem upokojevanja bi moral biti fleksibilen; v večji meri bi moral uvajati »parttimerstvo«, to pomeni zaposlovanje z nepolnim delovnim časom. To bi omogočilo nekakšno polupokojitev starejših, ki bi imeli več časa za to, da bi s prostovoljnim delom vodili posle lokalnih skupnosti, lahko pa bi tudi aktivno sodelovali kot pomožni učitelji pri izobraževanju mladine. Na ta način bi preprečevali socialno izolacijo starejših generacij in hitreje odpirali delovna mesta mlajšim ljudem.

Najbolj pomemben ukrep pri premagovanju osamljenosti posameznikov v sodobnih družbah je selektivno nadomeščanje transporta s komunikacijami. Če so komunikacije skrbno selektivno uporabljene, lahko privedejo do kreiranja telekomune.

Drugo kar pogreša posameznik v sodobni družbi je jasna struktura življenja. Posameznik potrebuje trdne točke, okoli katerih lahko organizira svojo aktivnost. Zdaj razpada vse tisto, kar je nekdaj nudilo trdno izhodišče posameznikovi aktivnosti; propada družina, fiksno določen delovni in prosti čas, jasno določena vloga v organizaciji, statusna

struktura in hierarhična struktura. Temu moramo dodati še izgubo življenjskega smisla. Ekonomske vrednote nimajo več prave teže, drugih pa še ni.

Vse troje poraja pri množicah moralne stiske, ki se kažejo v mrzličnem iskanju novih skupnosti in novih religij. Domneva se, da je okoli 3 milijone Amerikancev vključenih v 1000 različnih sekt in kultov, ki delujejo izven okvira poglavitnih cerkvenih organizacij. V večini primerov se v teh sektah zahteva absolutna poslušnost in popolno samoodpovedovanje; ljudje se radi podrejajo, ker upajo, da bodo deležni skupnosti strukture in smisla življenja.

Za večino je življenje v takšnih sektah še vedno nesprejemljivo, ker zahteva popolno samozatajevanje lastne osebnosti. Toda mogoče bi bilo organizirati skupnosti, ki bi imele iste funkcije kot jih imajo religiozne sekte, ne pa tudi isti notranji red. Mnoge od njih že eksistirajo npr.: skupnosti, ki se borijo proti onesnaževanju okolja, ki pomagajo starim in bolnim osebam, ki se borijo za graditev ene ali druge socialne institucije v okviru komune in podobno.

Nove družbe tretjega vala bodo najbrže omogočile rast bolj »naravnih osebnosti«. Otroci bodo v družbah tretjega vala zelo verjetno rastli v okolju, ki bo manj osredotočeno na njih. Razlogov za to bo več: zaposlene matere se bodo manj osredotočale na materinstvo, počasnejši razvoj družb pa bo nudil manjšo možnost za integracijsko mobilnost. Zaradi tega bo skrb za otrokovo kariero manjša. Poleg tega bodo starejši predstavljali vse večji problem. Tudi puberteta najbrž ne bo več tako dolga kot je zdaj. Otroci bodo prej in v večji meri pritegnjeni v delo, po drugi strani pa se bodo odrasli dlje izobraževali. Vključevanje otrok v delo bo zlasti prišlo v poštev v elektronski koči, v kateri bodo zaposleni vsi člani družine ali pa celo več družin. Tako bodo zaradi zgodnejših delovnih odgovornosti otroci dozorevali preje. Precej več vzgoje in izobrazbe bodo dobili ob delu, izven rednega šolanja. Izobraževanje bo nasploh bolj prepleteno z delom in tudi z drugimi družbenimi aktivnostmi, zato bo lažje in bolj učinkovito.

Zelo verjetno je, da bo civilizacija tretjega vala oblikovala nove generacije tako, da bodo hitreje dozorevale, da bodo bolj delovno usmerjene, da bodo manj usmerjene v potrošnjo in manj egocentrične. Na preoblikovanje osebnosti bo deloval tudi drugačen značaj dela. Ta bo zahteval več samostojnosti in manj točnosti, več samoiniciativnega prilagajanja na spremembe v okolju in manj poslušnega izvajanja delovnih direktiv. Delo v družbi tretjega vala bo bolj podobno jazzovski skupini, ki improvizira, kot pa klasičnemu orkestru, ki reproducira melodijo natančno sledeč notnim predlogam.

Končno bo na preoblikovanje osebnosti delovalo tudi naraščajoče prosumerstvo. Ljudje bodo najbrž manj pridobitniško usmerjeni; razvijala se bo nova prosumpcijska etika, ki ne bo merila posameznika samo po tem, kaj ima, ampak tudi po tem, kaj zna, po tem, koliko

je sposoben samostojno reševati svoje lastne probleme, po tem, koliko zna tudi sam napraviti stvari, ki jih potrebuje. Večja samostojnost presoje bo prav tako verjetna posledica dejstva, da v prihodnji družbi množični mediji ne bodo več v takšni meri krojili javnega mnenja in prali možganov. Nasploh lahko pričakujemo večje ravnovesje med ročnim in umskim delom, med proizvodnjo in potrošnjo pa tudi med prostim in delovnim časom.

Politični mavzolej 20. stoletja

Po Tofflerjevem mnenju so vse politične partije, parlamenti, sovjeti, vlade, sodišča, skratka vsa regulativna telesa industrijske družbe zastareli do takšne mere, da ne omogočajo več nemotenega postopnega prihoda v družbe tretjega vala. Ne gre samo za krizo vzhodnih, ali samo zahodnih političnih sistemov, ampak za krizo reprezentativne demokracije kot take. ZDA živijo v političnem vakuumu, saj nimajo niti izoblikovane urbane politike, niti politike za reguliranje družine, ali za reguliranje tehnološkega razvoja. Sedanji politični sistemi ne funkcionirajo niti na vrhu. Tako je Carter pred nedavnim izjavil, da ima vedno občutek, da ni v resnici nikogar na drugi strani telefonske žice, to pomeni, da vodi po telefonu monolog s samim seboj.

Za ZDA je značilen razpad sistema političnega odločanja, to pa ima razkrajajoče učinke na šolstvo, na zdravstvo na gospodarstvo in na druge institucije industrijske družbe.

Na desetine zakonov, ki imajo povsem neposreden učinek na življenje družin, šol ali podjetij, ima nasprotujočo funkcijo in protislovne učinke. Za izgradnjo šol je bilo največ sredstev na razpolago prav tedaj, ko so začele številčno upadati nove generacije. Zaradi tega je bilo zgrajeno na stotine poslopij, ki bodo v prihodnje ostala prazna. Po Tofflerju gre za pravo »orgijo nekoristnih šolskih poslopij«.

Korporacije se pritožujejo, da morajo delovati v tako nepredvidljivem politično-pravnem sistemu, da dobesedno za nekaj mesecev naprej ne vedo, kaj se od njih zahteva. Tako je na primer vlada zahtevala od vseh avtomobilskih korporacij, da vgradijo v svoje avtomobile katalitične konverterje. Samo General Motors je za to porabil 300 milijonov dolarjev in sklenil pogodbe za nadaljnjih 500 milijonov dolarjev. Ko pa naj bi jih začeli montirati v avtomobile, je vlada ugotovila, da ti konverterji niso ustrezni za zaščito pred onesnaženjem zraka.

Zvezna vlada v Washingtonu izda letno okoli 45.000 strani novih zakonov, ukrepov ali dopolnil. Samo za proizvodnjo jekla obstaja 5600 zakonskih predpisov. Za statistična poročila porabijo kompanije več časa in sredstev kot za raziskovalno dejavnost. Samo poročilo naftne službe EXXON znaša letno do 450.000 strani — kar je ekvivalent za 1000 knjig.

Vse to ni posebnost ameriške zvezne administracije. Podobne simptome beležijo tudi v drugih zahodnih in vzhodnih državah. Politični meha-

nizmi odločanja so preobremenjeni z informacijami, s količino odločitev in zato nesposobni samokontrole lastne dejavnosti. Eden vodilnih ljudi v Angleškem parlamentu je izjavil, da so v Angliji rešili s pravnimi predpisi prav vse družbene probleme, ne samo enkrat, pač pa že neštetokrat; kljub temu ti problemi ostajajo povsem nerešeni. Vodilni ljudje v ameriškem kongresu izjavljajo, da kljub intenzivnemu delu čutijo popolno osebno nemoč, da bi karkoli rešili, ali k čemurkoli kaj prispevali. Toda ta nemoč ne pomeni, da se je moč preselila v družbo ali v druge elite. Pomeni le, da je moč do takšne mere razdrobljena, da je končni rezultat političnega odločanja naključen in nepredvidljiv. Nihče nima kontrole nad celoto, zato je stanje vse bolj anarhoidno. Poleg zloma mehanizma političnega odločanja je treba omeniti tudi zlom volilnih sistemov. Predsednika ZDA je leta 1976 volilo le 54 % volilcev, kar pomeni, da je bil predsednik izvoljen le z glasovi 1/4 vseh volilnih upravičencev. Ankete kažejo, da samo še 12 % volilcev meni, da imajo volitve predsednika ZDA še kakršen koli pomen.

Politične partije se zožujejo na majhen krog aktivnih pripadnikov. Tako je na primer vodilna Laburistična partija Anglije v letu 1979 ocenila, da ima največ 100.000 aktivnih članov (ob celotni populaciji 57 milijonov).

V Sovjetski zvezi se naraščajoča ekonomska dezorganizacija kaže v nezadostni količini osnovnih živil, v vse večjih življenjskih stroških, v naraščajoči korupciji, v naraščajočem alkoholizmu in podobno. V Novi Zelandiji in Avstraliji je dezorientacija političnih partij takšna, da se pojavljajo vodilni protikandidati, ki si iz protesta nadevajo psevdonime kot miki-miška ali Alice iz dežele čudežev. Zdaj sta vladi v obeh deželah izdali zakon, da nihče, ki kandidira za poslanca, ne more menjati svojega imena 6 mesecev pred volitvami... Splošno mnenje je, da nobena vlada ni sposobna zaustaviti grozečih trendov, pa čeprav ima na razpolago skoraj neomejena sredstva. Revolta raste. Upokojeni generali v Angliji zbirajo svoje privatne vojske s ciljem, da bi končno vzpostavili red. Neofašistična gibanja prav tako pridobivajo na moči in so prisotna že v približno 90 parlamentih s svojimi poslanci. V Sovjetski zvezi se ponovno pojavljajo po kioskih, hotelih in domovih Stalinove slike... V zvezi s tem se utemeljeno postavlja vprašanje, ali so sedanji politični sistemi na vzhodu in na zahodu zmožni preživeti še eno takšno krizo kot smo ji bili priča v letu 1973? Kakšne so tedaj perspektive, če lahko domnevamo, da bodo številne krize v 80 in 90 letih še precej bolj resne, kot pa je bil naftni šok? Kako bodo vlade reagirale, če bo prišlo do zloma denarnega sistema v svetu? Kako bodo reagirali, če se bo poleg Irana pojavilo še več Iranov?

Zaradi vse večje neučinkovitosti reprezentativnih demokracij, se vse bolj pojavljajo zahteve po močni centralizirani vladi. Toda iz vzhodnih sistemov je očitno, da so tudi takšni sistemi v veliki meri podvrženi neodgovornosti, razsipništvu, inerciji in korupciji. Tudi Hitlerjev sistem

je bil med vojno bistveno manj učinkovit kot angleški. To so pokazale in dokazale nedavne zgodovinske analize.

Iskanje močnih voditeljev kot so Kennedyji, Connallyji, Reagani, Chirac ali Thatcherjeva je le znak nostalgične želje po očetovski ali materinski figuri, ki naj bi rešila razpadajoče politične sisteme in zaščitila prestrašene množice. Toda močne osebe ne morejo rešiti tega, kar je nadosebni problem. Pravzaprav izvira nemoč vodilnih politikov točno iz tega, ker imajo toliko moči, da je ne morejo racionalno porabiti. Čim bolj se svet diferencira, čim bolj postaja kompleksen, tem bolj je uporaba moči odvisna od ekspertiz, ki jih delajo ljudje na različnih nivojih družbe. Bolj ko je moč in odločanje koncentrirano na vrhu, bolj je vrh odvisen od ekspertov. V takšnem sistemu odlika vodilnih oseb ni v odločnosti, ampak v sposobnosti poslušanja, ne v eksekutivni moči, ampak v sposobnosti razumevanja meja, prek katerih se ne sme iti.

Imbecilna politika, ki jo danes lahko opažamo povsod, ni posledica imbecilnih vodij, ampak preživelih sistemov, s katerimi upravljajo dežele. Najprej je treba poudariti, da so nacionalne vlade samostojne in mednarodno neodgovorne, pa čeprav ima veliko število nacionalnih odločitev danes mednarodne posledice. Pri tem ne gre samo za črpanje nafte v morjih, za dvigovanje cen nafte, za protekcionistične ukrepe pri uvozu, ampak tudi za vrsto drugih odločitev, ki usodno posegajo v mednarodno dogajanje. Drugi večji problem v zvezi s sedanjimi sistemi političnega odločanja je v tem, da ti sistemi niso sposobni absorbirati zadostne količine znanja. Nesposobni so mobilizirani, selekcionirati in integrirati obstoječa znanja v celovite politične programe, nesposobni so povezati energetske probleme z ekonomskimi, vse te z izobraževalnimi in zdravstvenimi. Iz te nepovezanosti sledi segmentirana zakonodajna in druga normativna dejavnost, ki ustvarja protislovne, celo absurdne učinke.

Tretji večji problem sedanjih političnih sistemov odločanja je v tem, da so prepočasni in preveč okorni, skratka predragi in neučinkoviti hkrati. Tako je na primer davčna politika v ZDA povsem neuporabna, saj že ugotavljanje različnih indikatorjev, na katerih naj bi slonela davčna politika zavzame preveč časa. Tako Kongres pravzaprav nikoli ne more kvalificirano sklepati tudi v primeru, da za določeno politiko kreira ustrezno večino.

Četrti problem je v vse manjši možnosti za kreiranje ustreznega konsenzusa oziroma ustrezne večine v zakonodajnih in izvršnih telesih. Diverzifikacija družbenega življenja vse bolj diverzificira tudi interese odločevalcev, tako da je skoraj nemogoče v pravem času kreirati večino. Potrebni so zelo obsežni razgovori, obsežna argumentacija in dokumentacija preden pride do kreiranja potrebne večine. Vse to silno povečuje obseg dela v ameriškem kongresu zato ni čudno, da je delavnik v njem zdaj že raztegnjen na vseh 24 ur dnevno.

Peti problem sedanjih političnih sistemov odločanja je prevelika količina odločitev, ki je posledica prevelike koncentracije in centralizacije moči.

Omenjene značilnosti so prisotne tudi v drugih eno- in večpartijskih sistemih in so torej univerzalne. Nefunkcioniranje političnih sistemov odločanja, ki so bolj ali manj kopija 250 let starega Westminsterskega mehanizma, je danes veliko večji problem kot politična levica ali desnica, kot problem eno- ali večpartijskega sistema, kot problem čvrste ali manj čvrste roke. Pravzaprav je čudež, da ti politični mehanizmi sploh še funkcionirajo, saj so podobni nadzvočnemu reaktivcu, ki ima kontrolni in navigacijski sistem iz dobe Lindberga. Prav zaradi tega predstavljajo zastareli politični sistemi največjo nevarnost za človeštvo in sicer ne toliko zaradi moči, ki jo lahko hote uporabijo, kot pa zaradi nehotenih in nekontroliranih posledic, ki jih lahko povzročijo politične odločitve.

Demokracija v 21. stoletju

Če hočemo razmišljati o novi demokraciji tretjega vala, moramo najprej prevrednotiti tri temeljne principe reprezentativne demokracije industrijske družbe.

Prvi princip je princip večine. V diferencirani družbi postaja princip večinskega sklepanja vse bolj neprimeren. Primeren je bil za uniformirane masovne družbe. V prihodnjih družbah se bomo vse bolj pogosto srečevali z »večino« samih manjšin, zato bo osnovno načelo prihodnjih družb v pravici pa tudi v samoregulativni moči manjšin. Te bodo morale imeti pravico do samoregulacije, do svoje lastne avtonomije. Konzervativne politične sile, zlasti tiste, ki so na oblasti, bodo branile večinsko načelo kot osnovo demokracije; zahodne vlade bodo govorile v imenu večinskega srednjega sloja, vzhodne v imenu večinskih delavskih množic. Celo konservativna levica bo nastopala proti novoporajajočim se manjšinam bodisi, da bodo regionalnega etničnega ali pa profesionalnega značaja. Toda namesto Nixonove »molčeče večine«, ali namesto srednjeslojevske Amerike zdaj dejansko obstaja na tisoče manjšin, ki le redko kreirajo zelo kratkotrajno večino. Na ta način vladajo vse politične elite v Ameriki, ki se sklicujejo na večino, dejansko brez legitimitete. To postane jasno tedaj, če vežemo idejo pravičnosti na idejo večine. V zgodnjih industrijskih družbah je bila večina revna in uveljavljanje večinskih interesov je pomenilo boj za uveljavljanje potreb in interesov revnega prebivalstva, nasproti maloštevilnim elitam, ki so živele v razkošju. V razvitih družbah tvorijo revni manjšino, pridobitniški srednji sloji pa večino. V takih družbah večinsko načelo že zdavnaj nima več svoje humanistične note.

Po drugi strani je omejevanje socialne diverzifikacije danes ahistoričen političen ukrep, ki direktno zavira družbeni razvoj. Sovjetska zveza je s tega vidika najbolj izrazit primer: Zahteve vodstva po unifor-

miranemu družbenemu življenju zavira kulturo, znanost in tehnološke inovacije. Res je sicer, da povečana raznolikost vodi praviloma tudi k večjemu številu konfliktov, toda za razvoj modernih družb, ki imajo izredno močna integrativna sredstva, je večja nevarnost v premajhni, kot pa v preveliki količini konfliktov.

Skratka osnovni cilj pri obnovi političnih sistemov naj bi bil v tem, da se ustvari ustrezno legitimno osnovo za večje pravice in večjo samoregulativno moč manjšin. To še posebej velja za sedanje volilne sisteme. Tudi tu bo treba spremeniti kriterije, zakaj že čez 10—20 let bo načelo dominacije večine najbrž okvalificirano kot socialni primitivizem. Sicer pa realno eksistirajočih, homogenih in uniformiranih večin ni več v razvitih družbah, zaradi tega vsako deminiranje v imenu (fiktivne) večine ne pomeni nič drugega kot uzurpacijo oblasti in tiraniziranje maloštevilne manjšine nad neštetimi drugimi manj organziranimi manjšinami. Nov politični sistem mora omogočiti večjo vlogo manjšin pa tudi to, da te manjšine z občasnimi koalicijami lahko kreirajo večino. Današnji sistemi delujejo v nasprotno smer: z vrsto mehanizmov (volilnih in komunikacijskih) preprečujejo manjšinam, da bi kreirale večino. To je pravzaprav bistvo stabilnosti današnjih demokracij.

K političnemu pluralizmu manjšin spada tudi to, da politični sistemi ne slonijo na eni, dveh ali treh velikih dominirajočih političnih partijah, ampak tudi na številnih socialnih gibanjih, na akcijskih grupah, in podobnih bolj ali manj začasnih političnih tvorbah. Vsem tem bo treba omogočiti vplivanje na javnost, na parlamentarna telesa; omogočiti jim bo treba pogajanja in dogovarjanja z nasprotnimi skupinami, gibanji in koalicijami. Končno bo treba poskrbeti za to, da bodo manjšine sposobne dobršen del svojih interesov zadovoljevati same, prek svoje lastne dolgoročno formulirane politike in prek svojih lastnih avtonomnih mehanizmov. To velja zlasti za etnične skupine pa tudi za jasno definirane subkulture, kot so na primer že zdaj mlade generacije.

Reprezentativna telesa (tudi parlamente) bi bilo morda bolje kreirati na isti način kot se danes konstituirajo sodišča; tako kot se porota konstituira na osnovi reprezentativnega vzorca prebivalcev in tako kot porota sodeluje s profesionalnimi sodniki, tako naj bi tudi reprezentativna telesa kreirala na osnovi reprezentativnega vzorca »navadnih državljanov«, njim pa bi pri odločanju pomagali poklicni strokovnjaki — politologi. Večino referendumov bi lahko delali tudi na osnovi javnomnenjskih anket, ki bi bazirale na reprezentativnem vzorcu. Kadar pa bi šlo za pomembnejše odločitve, bi lahko uporabljali oba zgoraj orisana mehanizma hkrati.

Če so bile predindustrijske družbe nereprezentativne in industrijske reprezentativne, bi morale biti postindustrijske družbe minimajoritetne; kombinirati bi morale večinsko načelo z manjšinskimi samoupravnimi pravicami. Zaradi vse težjega kreiranja realne večine posta-

ja problematičen tudi reprezentativni oziroma posredni način upravljanja družbe. Znano je, da se reprezentativna telesa za svoje zakonske osnutke in za svoje ukrepe vse bolj obračajo na eksperte, torej na ljudi, ki nimajo reprezentativnega statusa. Tako postajajo reprezentativna telesa vse manj reprezentativna in vse bolj odvisna od strokovnjakov, od njihovih predlogov in sugestij. S tem reprezentativna demokracija zgublja svojo osnovno funkcijo; nastala je namreč prav zaradi obratne predpostavke, iz predpostavke, da izbrana manjšina lahko veliko bolj kvalitetno odloča kot pa volilci, ki so bili še pred nekaj desetletji v glavnem nepismena in neizkušena množica.

Danes je povprečni državljan pismen, strokovno izobražen in vsaj delno politično izkušen posameznik, zrel za to, da neposredno sodeluje tudi v globalnih političnih odločitvah. Uporaba kompjuterjev, telefonov, satelitov, reprezentativnih vzorcev in drugih statističnih tehnik omogoča zelo enostavno in zelo učinkovito nereprezentativno in direktno sodelovanje državljanov v vseh pomembnih odločitvah. Zaradi tega bi morali reprezentativno demokracijo v vse večji meri nadomeščati z direktno, ali pa s kombinirano poldirektno demokracijo.

Toda niti uveljavljanje pravic manjšin in uveljavljanje bolj direktnih oblik odločanja ne more rešiti problema neučinkovitosti odločanja političnih sistemov, če se hkrati odločanje ne dekoncentrira in decentralizira. Problemi so postali drugačni, sistemi odločanja pa so ostali isti. Zato bi bilo treba distribuirati odločitve na tista mesta, na katerih se problemi dejansko pojavljajo. Glede na to, da so vsi politični sistemi odločanja koncentrirani na nacionalnem nivoju, je nujna čim bolj obsežna decentralizacija odločitev na regionalne in na panožne nivoje na eni strani, na drugi pa je nujna centralizacija in prenos nekaterih procesov odločanja na mednarodno raven. Na mednarodnem nivoju smo zdaj prav tako politično nerazviti, kot so bili nerazviti politični sistemi na nacionalnem nivoju ob koncu fevdalizma, pred kakimi 300 leti. Zaradi tega smo nesposobni rešiti nekatere najbolj eksplozivne probleme, ki danes tarejo vse človeštvo.

Ne gre torej niti za centralizacijo niti decentralizacijo odločitev, ampak za racionalno alokacijo odločitev na tista mesta in na tista telesa, kjer problemi nastajajo in kjer se ti problemi lahko rešujejo. Decentralizacija kot taka ni jamstvo za demokracijo. Prav nasprotno: na lokalnem nivoju pogosto v večji meri cvete korupcija in neznanje kot na federalnem. Toda če se decentralizira gospodarsko življenje, če se pojavljajo vse bolj izrazito regionalne ekonomije in regionalni trgi delovne sile, je nujno, da se tudi politični sistemi prilagajajo tem spremembam. Uniformna gospodarska politika v razmerah, ko eno regionalno gospodarstvo izkazuje velik višek delovne sile, druga pa velik manjko mora pomeniti nesrečo za obe.

Dekoncentracija in decentralizacija odločanja je nujna še z enega vidika: z vidika količine odločitev, ki zaradi kompleksnosti družbenega dogajanja nenehno narašča. Medtem ko je lahko maloštevilna in

nespecializirana elita v predindustrijski družbi uspešno odločala o vseh pomembnih zadevah, v industrijski družbi elita ni mogla več sama odločati. Vedno bolj se je naslanjala pri svojih odločitvah na srednji sloj, zlasti kar zadeva ekonomske odločitve. Danes je obremenitev z odločanjem tako velika, da je demokratizacija odločanja neizogibna. S tega vidika se zdi, da bo nadaljna demokratizacija odločanja v prihodnjih družbah neizogibna.

Če povzamemo dosedanja izvajanja lahko rečemo, da bodo v prihodnje glavni konflikti med tistimi silami, ki bodo branile politične sisteme industrijskih družb in tistimi silami, ki bodo videle rešitev sedanjih problemov v koreniti reorganizaciji celotnega političnega sistema. Prvi bodo še naprej branili industrijsko civilizacijo, to pomeni nuklearno družino, masovno izobraževanje, velike korporacije, množične sindikate, nacionalne države in pseudoreprezentativne demokracije. Drugi — zastopniki nastajajoče civilizacije tretjega vala — pa bodo opozarjali na to, da nakopičeni ekološki, energetski, mednarodni in družinski problemi ne morejo biti rešeni drugače, kot tako, da se spremenijo politični sistemi sedanjih industrijskih družb. Pripadniki sedanjih političnih sistemov bodo še naprej zagovarjali večinski princip v politiki. Napadali bodo manjšinske in regionalne zahteve, ter nasprotovali populističnim participativnim modelom upravljanja. Zagovarjali bodo suverenost nacionalnih držav in branili nuklearno družino. Če se hočemo izogniti nasilnim in radikalnim vstajam, moramo še dandanes začeti graditi most med novimi in starimi institucijami. Za to so seveda potrebni tisoči decentraliziranih eksperimentov, ki nam bodo omogočili sorazmerno hitro akumulacijo iskustva za graditev nove civilizacije. V zadnji konsekvenci seveda vse zavisi od količine pritiskov od spodaj navzgor. Brez tega pritiska politiki sami ne bodo uvajali potrebnih sprememb.

Komentar Tofflerjeve knjige »The third wave«

Z vidika planiranja kadrov je prav gotovo najbolj pomemben pojav prosumerstva. Najprej zato, ker povsem spreminja značaj nezaposlenosti. Ukinja namreč menjavo in s tem tudi trg delovne sile oziroma ponudbo in povpraševanje po njej. Čim bolj se uveljavlja prosumerstvo, tem manjša je količina delovne sile, ki se pojavlja na trgu. Prognoziranje stopnje raztrženja nacionalnega gospodarstva je torej izredno pomemben element v planiranju kadrov, ki ga doslej nismo upoštevali v nobeni dolgoročni prognozi.

Prosumerstvo ima za naše razmere še poseben pomen, ker gre za dve vrsti prosumerstva: za staro predindustrijsko prosumerstvo in za novo metalindustrijsko prosumerstvo. Na staro prosumerstvo smo doslej gledali negativno, kot na element naše gospodarske nerazvitosti. Toda če ga obravnavamo tako kot Toffler, lahko v njem odkrijemo dragocene možnosti bolj fleksibilnega in manj kompleksnega gospodarjenja. Takoimenovani polproletarci in vsi tisti, ki se ukvarjajo z dopolnil-

nimi deli tvorijo takoimenovano »popoldansko« ekonomijo, takoimenovani nevidni in netržni sektor, ki najbrž igra odločilno vlogo zlasti tedaj, kadar sektor B (to pomeni naša dopoldanska, tržna in vidna ekonomija) zaide v krizo. Zaradi tega bi morali razmišljati o tem, kako bi to popoldansko ekonomijo bolj sistematično analizirali in tudi regulirali. Pri tem gre za modernizacijo tehnologije, ki se uporablja v popoldanski ekonomiji, za socialno in strokovno pomoč tej ekonomiji ter tudi za socializacijo ali vključevanje te ekonomije v celotni krogotok družbenoekonomske reprodukcije.

Stimuliranje novonastajajoče prosumpcije bi najbrž lahko steklo predvsem z uveljavljanjem delnega ali polovičnega delovnega časa, kar je zlasti za dežele v razvoju zelo ustrezna oblika reševanja nezaposlenosti, pa tudi oblika mobilizacije rezervne delovne sile. Kot pravi Toffler, se z delnim delovnim časom do neke mere rešujejo tudi problemi nočnega delovnega časa in pa problemi fleksibilnega upokojevanja oziroma postopnega upokojevanja zaposlenih. Dolgoročno gledano je problem prosumpcije zanimiv tudi z vidika, ki ga uveljavljajo nekateri danski sociologi, ki menijo, da bi morale imeti sodobne družbe dve ekonomiji: eno, ki bi jamčila *vsem ljudem minimalni delovni čas,* na osnovi katerega bi si lahko zadovoljili osnovne življenjske potrebe. Druga ekonomija naj bi bila brezobvezna za družbo in za posameznika, nudila naj bi možnost dodatnega zaslužka tistim, ki si pač želijo več materialnih dobrin, oziroma dodatni zaslužek. Za prvo ekonomijo naj bi skrbela družba ali država, za drugo pa naj bi se brigale lokalne skupnosti, ali pa vsak posameznik ali skupina posameznikov. Ideja danskih ekonomistov o obveznem minimumu dela in dohodka, ki bi bil pravica in dolžnost slehernika in o fakultativni ekonomiji, je dokaj blizu temu, kar se je pri nas spontano izoblikovalo pod imenom »dopoldanska« in »popoldanska« ekonomija.

Z ozirom na naraščajočo delitev dela, specializacijo in profesionalizacijo je zelo verjetno, da bo tudi pri nas prišlo do trenda demasifikacije proizvodnje. Majhni dislocirani obrat in delo na domu bodo v tem primeru vse bolj pogost pojav. Naši TOZD-i so s tega vidika prav gotovo dragocen institucionalni okvir, ki bodo kaj lahko opravili pomembno vlogo pri realizaciji teh trendov. Vendar pa nas kljub temu institutu čakajo težave, ki jih je Toffler premalo poudaril: demasificirana proizvodnja zahteva boljše komunikacije in predvsem zelo učinkovit motivacijski sistem, ki mora nadomestiti centralno hierarhično kontrolo, zgolj z osebnimi dohodki problema motivacije ne bomo mogli več reševati, saj je očitno, da že več kot deset let naš način delitve osebnih dohodkov nima več pomembnih motivacijskih učinkov. Kaj bo tedaj lahko nadomestilo dosedanje motivacijsko neučinkovite sisteme? Osebna lastnina? Kooperacije oziroma kolektivna lastnina? Večja kontrola javnosti oziroma konsumentov? Moralna stimulacija? Kolegialna kontrola? Večja profesionalna indoktrinacija? Na ta vprašanja bi morali z eksperimentalnimi akcijami iskati odgovor že zdaj, ko sistemska rešitev še ni nujna.

Demasifikacija in diverzifikacija potrošnje je prav tako zelo verjeten trend zlasti v kolikor lahko računamo na nadaljnjo — čeprav zmerno — rast GNP v naši družbi. Vendar pa moramo ob tem opozoriti na dve stvari: na to, da je industrijska družba prav z masovno potrošnjo ustvarila doslej največjo možnost za zadovoljevanje osnovnih potreb najširših slojev prebivalstva in s tem ustvarila tudi možnost večje materialne enakosti za celotno populacijo kot katera koli družba doslej. Zaradi tega bo verjetno množična proizvodnja tistih dobrin in uslug, s katerimi zadovoljujemo osnovne življenjske potrebe (hrano, stnovanje, izobrazbo in zdravstvo) tudi v naprej nujna. Če pa bo prišlo do upadanja GNP v prihodnjem razvoju naše družbe, bo trend individualizacije in diverzifikacije potrošnje nadomestil trend kolektivizacije potrošnje. Individualna potrošnja je namreč mogoča le pri zelo visoki stopnji materialne blaginje; če ta upada, lahko ohranimo približno isto stopnjo zadovoljevanja potreb, samo z bolj racionalno kolektivizacijo individualne potrošnje (kolektivne pralnice namesto individualnih, kolektivna uporaba gospodinjskih aparatov, avtomobilov in drugih elementov materialnega standarda). Na možnost kolektivizacije potrošnje opozarjajo številni sociologi v primeru, da bo prišlo do drastičnega zmanjševanja materialnih dobrin v prihodnjih družbah.

Trendi demasifikacije množičnih medijev pri nas še niso očitni, vendar pa rapidno upada zanimanje za televizijo, če že ne tudi za druge množične medije. Glede na to, da bo izobraževanje ljudi napredovalo, in glede na to, da se najbrž ne bo zmanjševal življenjski prostor oziroma komunikacijski horizont populacije, lahko pričakujemo zahtevo po večjem kulturnem pluralizmu prav kmalu tudi pri nas, ne glede na to, kakšna bo rast materialne baze naše družbe. Alternativni programi na TV, radiu in drugih medijih bodo najbrž prvi korak k stopnjevanju kulturnega pluralizma. Decentralizirani interakcijski medij bodo le-tem najbrž sledili. Vse to bo seveda postavljalo v ospredje problem ideološke in svetovnozgodovinske enotnosti, ki ga najbrž ne bo mogoče reševati drugače kot s sistemi, ki bodo sposobni uveljaviti sintezo na najvišji stopnji in s tem zagotoviti enako ali celo višjo enotnost vrednostne orientacije pri znatno večji kulturni heterogenosti.

Kar zadeva politični sistem bi lahko rekli, da naš politični sistem, kot se je izoblikoval z ustavo iz leta 1974, pravzaprav anticipira vse tiste temeljne principe, o katerih pravi Toffler, da bo konstitutivni element novega modernega in učinkovitega političnega sistema odločanja: avtonomija manjšin, načelo neposrednega sodelovanja in dekoncentracija odločanja. Tisto, kar v praksi predstavlja največji problem je dejanski pluralizem, to pomeni politično kulturo, ki bo zmožna tolerirati in kreirati avtonomijo in samoregulativno dejavnost manjšin, bodisi etničnih, teritorialnih ali funkcionalnih.

Preseganje krize socialistične ekonomije

Michael A. Lebowitz

Na tej točki v zgodovini zgodnjega socializma je očitno, da so se pojavile ovire, ki izpodbijajo nadaljnji razvoj socializma. O krizi v socialistični ekonomiji nič več ne govorijo le nasprotniki socializma. Zdaj lahko razprave o pomanjkanju surovin in dela, o padajočih stopnjah rasti, neučinkovitosti investicij, zastajajoči proizvajalnosti dela in o brezposelnosti najdemo v literaturi samih socialističnih ekonomij. Torej je primerno, da posvetimo pozornost tem vprašanjem na srečanju, ki poteka na temo »Socializem na pragu XXI. stoletja«.

Upoštevajmo dva modela, ki sta značilna za obstoječi socializem: A) tistega, ki se približno ujema z izkušnjami ZSSR in drugih dežel SEV-a, in B) tistega, ki se približno ujema z jugoslovanskimi izkušnjami, ki bi jih lahko označili kot »dejansko obstoječi socializem« (v nadaljevanju AES — Actually Existing Socialism oziroma »samoupravljanje«, v nadaljevanju S-M — Self-management (op. prev.). V enem samem kratkem članku seveda ne moremo zagotoviti popolne razprave o eni ali drugi izkušnji, vendar je kljub temu mogoče celo s preveč posplošenimi modeli postaviti nekaj vprašanj o učinkovitosti obeh modelov glede na alternativne pogoje izobilja in pomanjkanja dela.

Dejansko obstoječi socializem (AES)

Značilnost AES je centralna vloga države pri usmerjanju ekonomije, pri razširjanu proizvodnje proizvajalnih sredstev. Pri varianti centralnega načrtovanja ostaja iniciativa pri načrtovalcih in političnem

vodstvu, bistvena smer pa je RAST. Tu nas tako ne zanima, ali politično vodstvo ravna na ta način iz »altruističnih« razlogov in ali njihova dejanja podpirajo posebni interesi in privilegiji; osrednji predmet razprave je, da je pobudo, smer in »odgovornost« za varovanje splošnega interesa prevzel relativno majhen organ, ki je koncetriran v zgornjih vrstah partije.

V tem položaju je prevladujoča značilnost repredukcija primanjkljajev — pojav, ki ga je nekoč Stalin uvedel kot zakon socializma (»kupna moč kontinuirano prekaša rast proizvodnje in jo potiska naprej«) v svojem razlikovanju med kapitalizmom in socializmom. Iz tega nastaja ekonomija primanjkljaja (kot jo je v različnih delih opisal madžarski ekonomist Janos Kornai); ta izhaja iz poizkusa, da bi rasla prek obstoječih možnosti, ki pa so že same skrčene, ker je iniciativo prevzel center.

Deloma so poskušali rešiti ta problem, ki izhaja iz monopola iniciative, kar je bilo čutiti v različnih reformnih ukrepih v okviru AES. V poreformni varianti (Madžarska) je bistvena pobuda glede na investicijske odločitve prešla na direktorje podjetij kot del poizkusa, da bi bolj učinkovito uresničili cilje centra. Vendar, kot so pokazali Kornai in drugi, na ta način vzorec primanjkljajev ni izginil. Zdaj je postalo očitno, da sta investicijski lakota in želja po razširitvi, osredotočeni na individualne direktorje podjetij, postali osnova za reprodukcijo primanjkljajev. Vsak direktor se je s centrom pogajal in dobil za sredstva, ki bi mu omogočila povečati output in velikost samega podjetja. Vendar ta spodbuda sama po sebi še ne bi bila dovolj za proizvajanje primanjkljajev. Kritično je to, da je center zadržal svojo odgovornost za varovanje splošnega interesa; centralne odločitve (»rešitev« podjetij, ki poslujejo z izgubo) so ustvarile »blag proračunski pritisk« na podjetja — in na ta način sprožile razširitvene težnje, ki nastajajo brez strahu pred propadom.

Podpiranje odločitev vodstva tako v centralno načrtovani kot v reformni varianti AES-a je njun pomemben vidik; obveznost vodstva, da zagotovi polno zaposlenost. To, kar se obravnava kot edinstveno značilnost socializma, je, da se nobenemu delavcu ni treba bati brezposelnosti, ki je prisotna v kapitalizmu. Poleg tega, da prispeva k reprodukciji primanjkljajev, ima poudarek na polni zaposlitvi zelo značilne posledice. Delavci v AES-u imajo namreč »službene pravice«, kar pomeni, da jih je izredno težko odpustiti ali spremeniti njihovo službo tako, da bi zmanjšali njihovo zadovoljstvo pri delu proti njihovi volji. Delavci imajo tako neizpodbitno pravico dostopa k proizvajalnim sredstvom (čeprav obstaja razlika ali gre za pravico dostopa k posameznim proizvodnim sredstvom ali sredstvom proizvodnje na splošno). V nasprotju z izkušnjami v ZSSR pred letom 1956 lahko menjajo službe zaradi višjih plač ali zato, ker bolj ustrezajo njihovi izobrazbi. Ker imajo sami malo ali sploh nobene pobude v proizvodnem procesu, delavci v AES-u pričakujejo, da bo politično vodstvo zaščitilo njihove službene pravice in upravljalo ekonomijo tako, da bo s časom rasla

njihova resnična potrošnja; ta pričakovanja pa po svoji strani delujejo kot pritisk na vodstvo in prizadenejo orientacijo rasti.

Samoupravljanje

Pri modelu samoupravljanja ostaja pobuda pri samoupravnih kolektivih proizvajalcev. (Tukaj poudarjam »model«, čeprav v Jugoslaviji seveda obstajajo konkretne zgodovinske okoliščine, ki pomenijo odklone od čistega modela). Ti kolektivi so odgovorni za organizacijo delovnega procesa, za omogočanje zadovoljevanja nujnih potreb proizvajalcev in za zagotavljanje reprodukcije proizvajalnih sredstev. V tem smislu S-M predaja pobudo in odgovornost delavcu in pomeni pomemben napredek v razvoju socialistične ekonomije — tj. k uresničitvi ekonomije, ki jo nadzorujejo sami združeni proizvajalci.

Samoupravni kolektiv ima za svoj osrednji cilj maksimizacijo dohodka svojih članov — kratkoročno z delitvijo čistega dohodka kot osebni dohodek in dolgoročno z investiranjem, ki povečuje produktivnost. Zato je centralna odločitev v vsakem podjetju delitev med osebnim dohodkom in akumulacijo in v procesu, kjer delavci prevzemajo skrb, je kritična zmožnost sprejeti takšno odločitev. Vloga države je tukaj bistveno zmanjšana, čeprav bi lahko politične oblasti z vplivom na bančno politiko ustvarile blag proračunski pritisk na podjetje.

Tu ni enake obveznosti kot v AES-u, kjer vodijo politiko polne zaposlenosti, prej obstaja obveznost delavcem v obstoječih podjetjih omogočiti, da »vladajo nad razširjeno reprodukcijo« (vendar tudi tukaj obstaja vzorec »delovnih pravic«, kjer se »delavska solidarnost« bori proti odpovedim in začasnim odpustitvam delavcev v primeru zmanjšanega povpraševanja). Prav zaradi tega razloga se izkušnja S-M-a precej razlikuje od izkušenj AES-a v pogojih obilja dela.

»Ekstenzivni« in »intenzivni« razvoj

Ta dva modela je treba proučevati v alternativnih pogojih obilja in pomanjkanja dela. Zgodovinska izkušnja socialističnih ekonomij je, da so se pojavile v zaostalih ekonomijah s precejšnjimi rezervami nepolno zaposlene delovne sile na podeželju. Absorbcija teh rezerv dela je bila zato takojšen problem za izgradnjo razvitih socialističnih ekonomij. AES je to absorbcijo izpeljala z vzorcem tega, kar je postalo znano kot »ekstenzivni razvoj« — ustvarjanje novih proizvajalnih sredstev (novih tovarn itd.) in kombiniranje teh sredstev z novim delom, ki so ga privlekli iz podeželja.

Ta ekstenzivni razvoj predstavlja razširitev odnosa, ki ga karakterizirajo državna proizvajalna sredstva in delavci, ki posedujejo delovne pravice, ki so oblika lastninske pravice nad proizvajalnimi sredstvi. Ta proces je proces *razširjene reprodukcije* odnosa državna lastnina — delavec; njegov dvojnik v kapitalizmu je razširjena reprodukcija kapitalističnih odnosov, kjer dodatne delavce pritegnejo iz predkapitalističnih odnosov, njihova nereprodukcija je pogoj za razširjeno

reprodukcijo kapitalističnih odnosov. Prevladujoča oblika ekstenzivnega razvoja je ustanavljanje novih delovnih mest.

Proces ekstenzivnega razvoja pomeni povečanja v proizvodnji in v produktivnosti ekonomije kot celote (pri dejstvu, da je produktivnost v državnem sektorju večja kot v predsocialističnih sektorjih). Na ta način omogoča povečanje v realni potrošjni in je kvalitativen tako kot kvantitativen. Vendar so ta povečanja odvisna od kontinuiranega obstoja delovnih rezerv (tj. obilja dela), ki pa jih v končni fazi absorbira. Posebna pot rasti, ki je značilna za ekstenzivni razvoj, nato ni več možna. Pričakovanja prebivalstva, da se bodo nadaljevala povečanja resnične potrošnje, pričakovanja, ki temeljijo na prejšnji izkušnji, so zdaj ogrožena. Znotraj AES-a nastopa kriza.

Kriza pa ni rezultat neizogibne absorbcije delovnih rezerv. Pojavljanje delovnih primanjkljajev povzroča krizo AES-a, ker se ne more preusmeriti v »intenzivni« razvoj — osredotočenje na naraščanje produktivnosti v obstoječih podjetjih, ne da bi posegli na področje obstoječih delovnih pravic. Tako obstajajo večje težave pri vpeljevanju nove proizvajalne tehnike in takem načinu spreminjanja delovnega procesa. Napori, da bi vpeljali novo tehnologijo v obstoječa podjetja, so naleteli na odpor. Direktorji so temu nasprotovali zaradi možnih učinkov na dogovorjene proizvodne načrte (in zato nagrade) in možnih učinkov na premestitve delavcev. Celo v tistih podjetjih, kjer so uvedli nove stroje, so pogosto še naprej uporabljali stare in često zastarele. Bolj kot iskati novo tehnologijo je veljalo »izogibati se je, tako kot se hudič izogiba križa« (Brežnjev).

AES je zato poskušal rešiti ta problem z uvajanjem novih tehnik v novih tovarnah, nato pa je odslavljal delavce. Prednost za uvedbo novih strojev in nove tehnologije imajo še naprej na novo zgrajene tovarne. Graditev novih tovarn (v nasprotju z novimi stroji in opremo) predstavlja v ZSSR zelo pomemben del novih investicij (približno 60 odstotkov v letih 1966—73 v primerjavi s 23 odstotki v ZDA v enakem obdobju). In tako razstejo zaloge nedokončanih gradbenih investicijskih načrtov. Rezultat tega pristopa je tudi, da ne rešuje, temveč povečuje problem delovnih primanjkljajev.

Zato se AES sooča s krizo, ki se odraža v padanju razmerij output — kapital, v zaostajanju proizvodnih izboljšav (naraščajo počasneje kot enota kapitala na delavca) in v upadanju stopenj rasti. V ZSSR se to deloma odraža pri največjih vlaganjih, ki jih izvajajo v Sibiriji, toda težave pri tem, da bi sledili poti intenzivne rasti v obstoječih centrih, poslabšujejo stanje. V takšnih okoliščinah zdaj AES išče poti, da bi presegel krizo. Toda kako?

Obstajata dve smeri — vsaka pelje k intenzivnemu razvoju. Obe vključujeta spremembo obstoječega odnosa delavcev do proizvajalnih sredstev. Prva smer poudarja povečanje »delovne discipline«, ki dejansko pomeni večjo oblast direktorjev nad delavci, intenzifikacijo dela in izgubo »delovnih pravic« (še posebej glede na zadovoljstvo pri

delu). Ali to naredimo z administrativnimi sredstvi ali pa z uvedbo »mrtvila« v ekonomiji, da bi odstranili »prodajni trg dela« (tj. ustvarjanje brezposelnosti, kot to zagovarja Kornai). Posledica je, da se s tem oddaljimo od tega, kar so delavci imeli za enega od pomembnih prispevkov AES-a.

Druga smer pa bi bila, če bi gradili na tistih delovnih pravicah, ki obstajajo, na tem posebnem odnosu do proizvajalnih sredstev tako, da bi uveljavljali večje pravice in spodbude za delavce v proizvodnem procesu. To bi pomenilo povečati pobudo proizvajalcev. Skratka, napredek v socialistični smeri pelje v smeri »samoupravnega« modela.

V nasprotju z AES-om, model S-M-a izvrstno ustreza procesu intenzivnega razvoja. Ker so kolektivi usmerjeni v maksimiziranje dohodka njihovih članov, imajo podjetja neposreden interes za uvedbo novih, izboljšanih tehnik, ki povečujejo produktivnost in zato tudi dohodek na delavca. Obstaja torej tendenca za intenzivno investiranje. V pogojih delovnega primanjkljaja omogoča S-M rastoč output z rastočo produktivnostjo. Lahko sklenemo, da bi, ko se enkrat razširjena reprodukcija odnosa državna lastnina — delavec, razvije do tiste točke, kjer je manj možnosti za nadaljnje dodatke iz predsocialističnih odnosov, torej ko so enkrat zmanjšane možnosti za kvantitativno ekspanzijo odnoso, mnogo lažje prišli do preseganja pregrad dela v samoupravljanju. V tem smislu lahko predlagamo, naj bi šel prihodnji razvoj AES-a še poudarjeno v smeri samoupravljanja.

Po drugi strani je nastop samoupravljanja (S-M) v stanju preobilja dela precej drugačen. V S-M-u pravzaprav ni nobene takšne tendence, ki bi absorbirala prej obstoječe delovne rezerve. Prav zato, ker je vsak kolektiv usmerjen k maksimizaciji dohodka na člana kolektiva in ker investiranje stremi k temu, da bi bilo kapitalno intenzivno, v obstoječih kolektivnih minimalno odpirajo nova delovna mesta; zato je, v kolikor pride do gibanja iz teh delovnih rezerv (tj. iz podeželja), rezultat brezposelnost.

Neprimernost »čiste« S-M ekonomije v pogojih obilja dela lahko ponazorimo s preprostim modelom. Predstavljajmo si dvosektorsko ekonomijo, ki jo sestavljata eno S-M podjetje, da bi abstrahirali pojav konkurenčnosti med mnogimi samoupravnimi podjetji, in predsocialistični (dejansko predkapitalistični) sektor na podeželju, za katerega je značilno preobilje dela. Cilj S-M sektorja je povečati dohodek na člana tega sektorja. Delavci v tem sektorju hočejo določeno raven osebnega dohodka na osebo (Ya), ki jo izberejo pred začetkom letne aktivnosti in zato služi kot proračunski dohodek. Oni prav tako želijo določeni nivo investicij (Ia), da bi povečali produktivnost, ki je temelj prihodnjega naraščanja osebnega dohodka.

Lahko predvidevamo, da skuša podjetje maksimizirati preostanek potem, ko doseže zaželjene cilje Ya in Ia. Ta preostanek lahko kot nepričakovani dobitek porabijo v kakršnekoli namene. Tj. naj bo $R = pQ - (F + Ya + Ia)$, kjer je R = preostanek, p = cena outputa, Q =

= Output in F = materialni stroški. Alternativno (in bolj enostavno) pustimo podjetju, da skuša maksimizirati investicije (tj. presežek), kot sledi: I = pQ — (F + Ya). Nato bo, ob domnevi, da so dani p, Q in F, dosežen nek zaželen osebnodohodkovni nivo (Y), tako da bo iz tega izhajajoči investicijski nivo (I) omogočil, da bo osebni dohodek rastel s časom po konstantni stopnji. Če bo Ya Y, bo investiranje padlo pod I in rast produktivnosti ne bo zadostovala za povečanje osebnega dohodka po konstantni stopnji, za katero domnevamo, da je zaželena. (Tu popolnoma abstrahiramo jugoslovansko izkušnjo, v kateri je dohodek podjetij predvsem razdeljen kot osebni dohodek in kjer investicij ne financira notranja akumulacija, temveč bančni kredit po negativnih obrestnih merah, to pravilno razumejo kot izkrivljenost S-M modela).

Zato bi lahko rekli, da je S-M sektor zmožen delati na takšen način, da zagotavlja rastoči osebni dohodek, ki temelji na naraščajoči produktivnosti; zato je uspešen, če sledi intenzivnemu razvoju. Seveda pa je občutljiv na zunanje sunke, predvsem na tiste, ki bi lahko povečali F. V tem primeru, če predpostavimo, da sta p in Q na določeni točki konstantna, bodo padle investicije (I) in prihodnje naraščanje produktivnosti, razen če reguliramo Ya navzdol, pa čeprav bi povečane cene tu omogočile premik nekaterih virov iz predkapitalističnega sektorja.

Vendar v normalnem funkcioniranju S-M sektorja ni ničesar, kar bi omogočilo, da bi absorbirali delo iz podeželja (tj. iz predkapitalističnega podeželja). Takšna absorbcija je dejansko v nasprotju z naravnimi tendencami samoupravljanja (S-M-a). Po drugi strani lahko rečemo, da bo rastoči dohodek v S-M sektorju (vključno s tistimi njegovimi deleži znotraj samega podeželja) vzpodbudil gibanja dela, nove generacije v S-M sektorju. Verjetno bodo imela povečanja cen v S-M sektorju zaradi naraščajočega dohodka podobno tendenco. Zato je s tem »čistim« S-M modelom neločljivo povezana rastoča brezposelnost v ekonomiji kot celoti.

Kako bi potem lahko zaradi tega naraščanja zagotovili zaposlenost razpoložljivi delovni ponudbi v tej posebni dvosektorski ekonomiji? Tisti, ki so brezposelni, so v tej ekonomiji nedvomno ločeni od proizvodnih sredstev. Ker ne bo prišla spontano iz S-M sektorja in ker domnevamo, da na takšno situacijo brezposelnosti gledajo kot na nasprotno socialistični družbi, ekonomija jasno zahteva še *drugi* sektor, državni sektor, ki bo poskušal maksimizirati ne dohodek na zaposlenega člana S-M sektorja (Y/N), temveč prej samo zaposlenost (N). Da bi maksimiziral N, mora zagotoviti presežek za izgradnjo novih proizvodnih sredstev in mora kombinirati z dodatno delovno silo; to pomeni da mora nadaljevati z ekstenzivnim razvojem! Poleg tega, če domnevamo, da so nova delovna mesta, ko so enkrat ustanovljena, samoupravna, potem je jasno, da je državni sektor sredstvo, s pomočjo katerega se odvija razširjena reprodukcija S-M odnosa. Bistveno je razlikovati med razširjeno reprodukcijo produkcijskih sredstev, ki ve-

činoma ostajajo v rokah kolektiva, in razširjeno reprodukcijo samoupravnega odnosa.

Da bi zagotovil ta presežek za ekstenzivni razvoj, pa mora državni sektor obdavčiti S-M sektor. Takšen davek (T) lahko obravnavamo tako kot materialne stroške (F), tako da je I = pQ — (F + T + Ya). To kaže, da morata biti Y in Ya nižja, če naj bi se osebni dohodki v S-M sektorju dvignili po konstantni stopnji; torej da bi se izognili naraščanju brezposelnosti, morajo delavci v S-M sektorju sprejeti nižje osebne dohodke. Čeprav razprava v Jugoslaviji v ta namen lahko poudarja »samoobdavčitev« kolektivov, da bi se izognili pojavu birokratskega državnega aparata, je gotovo, da je potreben neki posredovalec, in da značaj države, ki izvaja to funkcijo, ni vnaprej določen.

Kaj bi lahko rekli glede tendence, s strani članov S-M sektorja, da *nasprotujejo* takšnemu obdavčenju zaradi nasprotovanja ekstrakciji presežka s strani »stalinistične« države? Lahko rečemo, da je ta tendenca s svojim zavzemanjem, da bi maksimizirala dohodek na člana, del same narave tega S-M sektorja. Vsakršno obdavčenje njegovih sredstev dejansko zmanjšuje sposobnost, da bi uresničil svoje cilje. Toda upoštevati je treba implikacijo odstotnosti takšnega davka: implikacija je, da so obstoječa proizvodna sredstva prej lastnina delavcev *samo v S-M sektorju* kot pa lastnina vseh državljanov v družbi. Skratka, tukaj obstaja tendenca, da bi na proizvodna sredstva prej kot na družbeno lastnino gledali kot na »lastnino skupine« (osnovo za dohodek ekskluzivne podskupine družbe).

Sprejetje stalnih visokih nivojev brezposelnosti je prav učinek tendence k lastnini skupine: brezposelni nimajo pravice do obstoječih proizvodnih sredstev — bodisi neposredno v proizvodnji ali posredno prek možnih presežkov.

Če je skupinska lastnina tendenca S-M-a *kot celote*, nas ne sme presenetiti, da jo vidimo delovati, če pogledamo *mnogo* samoupravnih podjetij, kjer lahko najdemo bistvene razlike v dohodku v skladu z naravo *njihovih* proizvodnih sredstev. Dejansko lahko sorazmerno pritožbe glede tendenc skupinske lastnine posameznih podjetij kot neprimerne, dokler je splošna tendenca del bistvene narave S-M-a. Nekdo bi se lahko prav tako upravičeno pritoževal glede obnašanja posameznih kapitalistov, ki maksimizirajo profit. Posebno obnašanje skupinske lastnine je treba prej kot odklon razumeti kot izraz vrojene karakteristike S-M-a. In če sprejmemo logiko, da je država posredovalec, ki odvrača negativne vidike tendence skupinske lastnine kot celote, to verjetno prav tako kaže na posebne manifestacije.

Zato lahko sklenemo, da je nujni pogoj za socialistično ekonomijo, kjer imamo S-M in preobilje dela, obstoj državnega sektorja, ki deluje v skladu z principi in cilji, ki so *nasprotni* S-M-u. Le-ta je usmerjen k naraščanju zaposlenosti (tj. »socializaciji« proizvodnih sredstev prek njegovega obdavčenja) in deluje na ta način, dokler ostane še kaj rezerv dela, ki naj bi jih šele absorbirali znotraj S-M sektorja. Seveda

državni sektor sploh ne nasprotuje samoupravljanju, dokler je sredstvo za razširjeno reprodukcijo samoupravnega odnosa. Kot takšen se nadaljuje, dokler je S-M sektor univerzalen.

Zato nas proučevanje dveh modelov obstoječega socializma pripelje do sklepa, da čeprav S-M bolj ustreza cilju družbe združenih proizvajalcev, so vidiki AES (še posebej vloge države kot sredstva za razširjeno reprodukcijo odnosa in združene obveznosti do polne zaposlenosti) bistveni elementi, ki morajo biti vključeni. In vendar, ali ta argument velja le v posebnih pogojih preobilja dela?

Ovira tendenci skupinske lastnine

Če je skupinska lastnina dejansko vrojena tendenca samoupravljanja, ali ni več potrebe po »mešani ekonomiji« (tj. državnem sektorju), kadar je samoupravni odnos univerzalen in so zato vsi državljani člani »skupine«? Skratka, kaj se zgodi v pogojih pomanjkanja dela? Čeprav so učinki tendence skupinske lastnine očitno omiljeni, nujno *ostanejo* (tako na nivoju samoupravljanja kot celote kot na nivoju mnogih samoupravnih podjetij). Dokler je cilj članov samoupravnega podjetja maksimiziranje *njihovega* dohodka, bosta obstajala tendenca k naraščanju produktivnosti, k bolj strojno intenzivni dejavnosti in neuspeh, da bi ustvarili dovolj delovnih mest za nove *generacije delavcev.* Tendenca, čeprav omiljena, ostane; po tej logiki mora ostati tudi vloga za državo.

Ali potemtakem ni osnove za preseganje tendence k skupinski lastnini? Najprej moramo razumeti njen izvor v samoupravni ekonomiji. Ker smo se v naši razpravi izognili vsakršni razpravi o blagovni proizvodnji kot taki, ne moremo enostavno gledati na problem blagovne produkcije, trgov itd. Lahko razmišljamo o obsegu, v katerem je osnova tendence k skupinski lastnini znotraj samoupravne ekonomije prava značilnost »nižje faze komunistične družbe«, ki se izraža v načelu delitve v skladu s prispevkom. To pomeni, da, dokler je odnos proizvajalcev takšen, da v njem pričakujejo in zahtevajo *quid quo pro* v zameno za svojo produktivno aktivnost (dokler torej gledajo na svojo delovno silo ko svojo *lastno,* tj. kot na svojo lastnino) in samo kot na sredstvo, ki varuje njihove zahteve, se tendence k skupinski lastnini nujno reproducirajo. Pod drugimi pogoji jih lahko tudi administrativno zatrejo, toda izginejo ne. Maksimizacija dohodka za dani potrošek dela (ali alternativno, minimizacija dela za dano skupino uporabnih vrednosti) nastaja iz odnosa med proizvajalci kot lastniki. Prevzame prej skupinsko kot individualno obliko, dokler proizvodnjo izvajajo kolektivi. Zato je izbira tehnike usmerjena k strojno intenzivnemu investiranju znotraj S-M-a in zato posamezni proizvajalci mislijo, da so sami ekskluzivno upravičeni do »rezultatov svoje aktivnosti«. *To je tendenca k obravnavanju proizvodnih sredstev kot skupinske lastnine, je del koncepcije delovne sile kot lastnine v samousmeritvi proizvajalcev.*

Vendar so v S-M ekonomiji prisotne druge tendence, ki vodijo v smer preseganja skupinsko lastniške tendence. Najbolje so opisane pod imenom *»solidarnosti«*. Solidarnost je prisotna, kadar člani kolektiva ne odpovedujejo ali začasno odpuščajo drugih članov kolektiva v obdobju, ko upada povpraševanje po outputu, ta tendenca, ki je nasprotna splošni usmeritvi S-M podjetja, vključuje priznavanje potreb sodelavcev v nekem podjetju. Solidarnost je podobno prisotna v priznavanju nujnosti, da bi zagotovili zaposlitev za nove prirastke delovne sile, kar je priznavanje, da morajo biti zadovoljene potrebe drugih. Na določenem nivoju lahko to prevzame negativno obliko nepotizma — ustvarjanje delovnih mest za otroke članov kolektiva. Podobno je priznavanje, da morajo biti zadovoljene osnovne družbeno določene potrebe proizvajalcev v zaostalih regijah in v manj razvitih sektorjih, in da morajo biti sredstva usmerjena tako, da omogočajo tem proizvajalcem, da povečujejo svojo produktivnost. To je osnovni element v pojavu solidarnosti med proizvajalci. Skratka, to je zloraba načela delitve v skladu s potrebo, ki implicira proces razkrajanja delovne sile kot lastnine in njen prispevek k tendenci k skupinski lastnini, ki presega specifično oviro S-M ekonomije.

Ravno zato, ker tendence k solidarnosti in priznavanju medsebojne odvisnosti vseh članov družbe vendarle niso popolnoma spontane (ali so *samó)* tendence, ki so prisotne v samoupravni ekonomiji, zahteva preseganje ovire v S-M-u zavestno vzgojo za prihodnost gibanja, ugotovitev interesov proizvajalcev kot celote.

Vsa opozorila sveta pa ne bi bila sama po sebi zadostna za realizacijo prehoda iz »nižje faze« v »višjo fazo« komunistične družbe. Specifična ovira S-M ekonomiji (kot vse specifične ovire) generira — krizo, ki se izraža v brezposelnosti, rastočih razhajanjih med prihodki proizvajalcev v različnih regijah in sektorjih, v dezintegraciji in »razsolidarnosti« v družbi. Lahko predvidevamo, da bo veliko takšnih kriz in v teh krizah ne bodo prišle v ospredje le specifične ovire S-M-a, temveč bodo v ospredju tudi sredstva za preseganje. Lahko predvidevamo, da bo ta proces težak in dolgotrajen, toda ker proučujemo vprašanje socializma na pragu 21. stoletja, je to tista smer, kjer obstajajo potenciali za prihodnjo socialistično evolucijo.

Prevod: Breda in Igor Omerza

Istraživanje i razvoj u samoupravnom preduzeću

Dragan Đuričin

(o uzrocima inovacijske krize u Jugoslaviji)

Jedna od osnovnih karakteristika marksističke teorije društveno-ekonomskog razvoja je identifikovanje tehnološke inovacije kao osnovnog pokretača ekonomskih, institucionalnih i kulturnih promena kao i ekonomske efikasnosti kao faktora koji supstituiše konkurenciju. Ove ideje su imale veliki uticaj u oblikovanju doktrine i politike profesionalnih ekonomista i političara u ranim fazama socijalističkog razvoja. Međutim, pokazalo se još jednom da teorija i praksa nisu iste stvari.

U posleratnom periodu politikom nagle, pa posledično i ekstenzivne industrijalizacije Jugoslavija je nastojala da nadoknadi tehnološki zaostatak u odnosu na razvijene zemlje. Osnovni doprinos visokim stopama rasta dale su inovacije iz zemalja tržišne privrede. Od oko 260 000 licenci koje su transferisane u posleratnom periodu 90 % je iz zemalja tržišne privrede (4, str. 220). Postojanje korespodencije između nivoa razvijenosti i ciljeva razvoja može se pratiti i analizom karaktera transferisane tehnologije i ugovornih modaliteta. Transfer tehnologije u 50-tim karakterišu tehnologije osnovnih input-a, u 60-tim tehnologije potrošnih dobara a u 70-tim tehnološki komplikovani sistemi. Do 70-tih dominantni oblik transfera bili su »zapakovani« i industrijski (»nezapakovani«) ugovori da bi se u 70-tim pojavili i primarni« i »konceptualni« ugovori. Transfer tehnologije je omogućio Jugoslaviji da smanji tehnološki zaostatak, razvije priv-

rednu strukturu, podigne životni standard i tehnološku kulturu. Ostvarujući GNP per capita od 2 000 $ Jugoslavija se krajem 1979. godine približila granici srednje razvijenosti. Pored ovih, neusmiljivo pozitivnih, transfer tehnologije je otvorio ili podržao i tendencije s suprotnim dejstvom kao što su: (i) ograničenja po definiciji koja proizilaze iz strategije multinacionalnih preduzeća a javljaju se u obliku restriktivnih klauzula, (ii) faktori sredine, odnosno, makro-infrastruktura (privredni sistem i ekonomska politika, fundamentalna naučna baza, patentno zakonodavstvo, informacioni sistem i sl.) i (iii) interni faktori vezani za organizacione, biheviorističke i finansijske aspekte IR* procesa u samoupravnom preduzeću.

Ovaj članak tako je organizovan da postoji korespodencija između napred pomenuti aspekata i sadržaja odeljaka koji slede. Van ove logike jedino je poslednji odeljak koji tretira kvantitativne aspekte IR procesa.

1. Istraživanje i razvoj versus transfer tehnologije

Potrebu transfera tehnologije za zemlju u razvoju ne treba dokazivati. Otvoreno je pitanje koliko se dugo na njega treba osloniti. Uzastopni transfer tehnologije može da uspori autonomnu IR aktivnost ili da je usmeri u pogrešnom pravcu. Drugim rečima, transfer tehnologije ubrzavajući rast ne garantuje razvoj i/ili obezbeđuje rast s zaostajanjem.

Osnovni instrument usporavanja sopstvenog IR na talasu transferisane tehnologije su restriktivne klauzule. Analize Saveznog zavoda za patente (1, str. 29—30) pokazuju da 98 % ugovora o transferu tehnologije potpisanih do 1982. godine sadrži bar jednu restriktivnu klauzulu tipa plaćanja rojaliteta i posle prestanka trajanja patenta, obaveznog kupovanja sirovina, repromaterijala ili komponenti od prodavca tehnologije ili firme koju on odredi, zabrane izvoza, zabrane korišćenja uvezene tehnologije po isteku ugovora, zabrane razvoja uvezene tehnologije i sl. Najfrekventnije su klauzule o zabrani izvoza (89 %) i obaveznoj kupovini sirovina, repromaterijala i komponenti (83 %). Negativne ekonomske posledice ovih klauzula su očite pošto se input-i kupuju po transfernim cenama koje su više od tržišnih, odnosno, pošto se fiksni troškovi po jedinici povećavaju u uslovima suženih ekonomija obima. Implicitni troškovi transfera tehnologije koji nastaju primenom ovih klauzula su u nekim slučajevima 3—4 puta veći od eksplicitne nadoknade za kupljenu tehnologiju. Ovim tehnologijama ne mogu se ostvariti eksportni ciljevi* dok se antiimportni ciljevi samo delimično ostvaruju. Krajnja posledica su umanjeni fondovi akumulacije iz kojih bi se mogla finansirati i IR aktivnost. Takođe, destimuliše se vertikalni transfer tehnologije, tj. usporavaju se inovativni procesi inspirisani supstitucijom uvoznih si-

* IR — istraživanje i razvoj
* Jugoslavija ima hroničan deficit u razmeni tehnološki zahtevanih proizvodnji s zemljama tržišne privrede.

rovina, repromaterijala i komponenti. Značajan doprinos inovacijskoj krizi daju i klauzule o zabrani razvoja kupljene tehnologije koje direktno onemogućavaju pojavu technology push inovacija.

Pored toga što direktno destimuliše, transfer tehnologije može i da uspori IR u pogrešnom pravcu. Brojni primeri kupovine tehnologija koje su otpusni ventil u amortizaciji kapitala uloženog u razvoj tzv. »prljavih« tehnologija, zastarelih tehnologija, proizvoda poslednjih faza životnog ciklusa pa čak i zabranjenih proizvoda govore u prilog tog mišljenja. Jugoslavija kao mala zemlja koja nema jak IR sektor (fundamentalnu naučnu bazu), mogućnosti eksploatacije ekonomije obima niti konkurentski pritisak vojno-industrijskog sektora primorana je da rešenja traži u izlasku na međunarodno tržište. S proizvodnim programom na bazi ovakvih tehnologija, čak i uz sopstvenu IR podršku, ona to nije u stanju da ostvari.

Ukratko, restriktivne klauzule su primarni razlog zašto Jugoslavija dilemu transfer tehnologije vs. IR rešava u korist prve opcije. Uspavana na toplim talasima licencne politike Jugoslavija se našla u grupi dužnika s visokim stepenom tehnološke zavisnosti i jakim socijalnim konfliktom između generacije koja je kupila tehnologiju i generacije koja otplaćuje tehnologiju.

2. Istraživanje i razvoj okruženja

IR okruženje obuhvata različite elemente makro-infrastrukture neophodne za normalno odvijanje IR aktivnosti u preduzeću. Osnovni elementi ovog okruženja su: privredni sistem i mere ekonomske politike, fundamentalna naučna baza, patentno zakonodavstvo i informacioni sistem.

Društvena svojina (i iz nje izvedena ekonomska decentralizacija), politički federalizam, samoupravljanje i pluralizam interesa su osnovni ekonomskopolitički atributi današnje Jugoslavije. Nekompatibilnost ovih atributa javlja se s vremena na vreme a može se pratiti preko opštih efekata (inflacija, usporavanje rasta uz povećanje nezaposlenosti, rast duga i sl.). Obzirom da rad nema ambicioznu nameru da daje ocenu već da kroz nekoliko poznatih činjenica osvetli uticaj privrednog sistema i mera ekonomske politike na IR daćemo, kauzalno i hronološki, osnovne elemente tog uticaja.

Razvoj tržišnih odnosa koji već duži niz godina ima podršku sistemskih mera povećao je tražnju za novim tehnologijama. U takvim uslovima preduzeća su se našla pred dilemom: pristupiti razvoju tehnologije na bazi sopstvenog IR rada uz rizik da se u željenom roku ne dobije željena tehnologija ili kupiti tehnologiju u inostranstvu od renomiranog proizvođača i na taj način stići do potrošačkog dinara pre potencijalne konkurencije. Obzirom da su granski lideri prvi započeli s ovom praksom, princip se kao moda preneo in na ostale. Ovome je naročito pogodovao zastareo koncept investiranja i neke sistemske mere koje su kapital učinile isuviše jeftinim faktorom pro-

izvodnje. Konkurentnost na domaćem tržištu nije zasnovana na sopstvenom IR već na IR snazi prodavca licence a preduzeća postaju transmisija preko koje se prenosi konkurentska borba multinacionalnih preduzeća na područje jugoslovenskog tržišta. Većina investicija se eksterno finansira pa dominantno mesto u selekciji investicionih varijanti imaju organi uprave federalnih jedinica i banke (koje su pod njihovim uticajem). Time se objašnjava i sklonost k investicijama većeg obima. Obzirom da Jugoslavija ima šest federalnih jedinica i dve pokrajne, postupak je, uz više ili manje specifičnosti, ponovljen osam puta. Na mini tržištima s jednim ili nekoliko preduzeća odsustvo bankrotstva je još jedan značajan indikator da su finansijska ograničena i konkurencija slabi. Posledično, konkurencija se s preduzeća prenosi na federalne jedinice. Time tržište gubi šansu a administrativne mere (naročito kontrola cena) primoravaju federalne jedinice da reaguju teritorijalizacijom, zaokruživanjem i zatvaranjem. Sužena ekonomija obima, nekompatibilni tehnološki sistemi i paralelne licence primorale su federalne jedinice da ekonomsku poziciju preduzeća s sopstvene teritorije brane novim administrativnim merama. Zbog razlika u proizvodnoj strukturi pojavile su se i razlike u njenoj artikulaciji, što je s svoje strane, dalo jugoslovenskom tržištu krajnje amorfne karakteristike. U uslovima iregularnosti kratkoročni interesi i ulaganja s brzom stopom povraćaja izbijaju u prvi plan. Ciklus se zatvara a iz igre ispada IR.

Verovatno najveći problem jugoslovenskog privrednog sistema je u tome što zbog oskudnih investicionih fondova, i pored formalne decentralizacije, investicione odluke ne donose preduzeća. Poznate su ekonomske činjenice da na stopu tehnološke promene presudno utiču investicione odluke i da se opredmećene inovacije realizuju preko investicija za razliku od neopredmećenih koje su najčešće organizacionog karaktera. Tržišno orijentisane ekonomije odlikuje se prisustvom visokog rizika pri uvođenju opredmećenih inovacija. Decentralizovanim odlučivanjem investicije difuziraju na veći broj manjih preduzeća koja postaju opitna polja za određene inovacije. Naravno, to je tržišni izum za selekciju inovacija ali i instrument realokacije resursa iz starih u nova preduzeća i grane.

Slaba tačka IR okruženja je i fundamentalna naučna baza (Univerzitet i instituti). Naučnu infrastrukturu čini 28 univerziteta i oko 1 000 instituta. Instituti su uglavnom specijalizovani a prevagu imaju društvene nauke. Karakteristično je da su instituti afilijacije Univerziteta i/ili »stand-alone« organizacije čiji su finansijeri vlada, ministarstva, nacionalna banka ili neko drugo javno telo i/ili organizacije čiji su osnivači poslovna udruženja. Postoji mali broj tzv. »ugovornih« instituta. Logično bi bilo da se ove organizacije bave fundamentalnim ili eksplorativnim razvojnim istraživanjem te da njihove rezultate kao egzogeni tehnički progres koriste preduzeća u razvojnim i inžinjering projektima. Faktičko stanje pokazuje da IR proces od ideje do realizacije nije prirodno organizaciono podeljen na funda-

mentalnu naučnu bazu i privredu. Osnovni uzrok ovakvog stanja je visina ulaganja. Naime, poslovima IR bavi se Jugoslaviji oko 1,1 % aktivnog stanovništva što je svetski prosek. Međutim, ulaganja u IR su oko 1 % (videti tabelu 1) od GNP što je za 2—3 puta manje od

Tabela 1. **Procenat IR u GNP**

godina	%
1965	0,92
1970	1,15
1975	1,15
1977	1,32
1984	0,91

inovativno intenzivnih zemalja. Zbog niskog ulaganja IR je pretvoreno u radno intenzivnu delatnost. Posledično, istraživanja na Univerzitetu i institutima su usmerena na jeftinije teorijske projekte koji imaju niske varijabilne troškove ili na komercijalne razvojne projekte. Za fundamentalna istraživanja nisu zainteresovane ni IR jedinice u privredi mada postoje određena iskustva u takvoj strategiji u razvijenim zemljama (5, str. 173) i (3). Šta više prepuštajući razvojne projekte institutima i Univerzitetu IR jedinice su uglavnom ostale u domenu organizacionih projekata ili se angažuju u realizaciji projekata transfera tehnologije (evaluacija, programiranje i kontrola) kod tzv. »nezapakovanih« ugovora. Da se Univerzitet i instituti bave razvojnim istraživanjem ilustruje i podatak da se oko 80 % IR finansira od strane preduzeća preko IR projekata u okviru tzv. »slobodne razmene rada« izmedju nauke i privrede. Namera je da se uvođenjem tržišnih kriterijuma naučne institucije pretvore iz budžetskih u dohodovne organizacije. Namera očigledno dobra ali ne primerena situaciji pošto ne postoji ni visoko integrisana privreda, ni jaka naučna inercija ni jasno definisana strategija tehnološkog razvoja. Interesantno je napomenuti da Jugoslavija nema institucionalizovan organ koji bi bio zadužen za formulisanje i sprovođenje strategije tehnološkog razvoja.

Rezultati nisu izostali. Prema podacima Saveznog zavoda za patente u 1982. godini bilo je prijavljeno 1428 patenata. Posebno je nepovoljna struktura patenata prema vlasništvu. Naime, osnovna karakteristika našeg stvaralaštva je izrazita individualnost (na pojedince otpada 1255, na preduzeća 142 i na institute 31 patenat). O kvalitetu ovih patenata govori i podatak da se svega 3—4 patentom zaštićene inovacije na milion stanovnika komercijalizuje (4, str. 215). Poređenja radi taj se broj u inovativno intenzivnim zemljama kreće između 150—500. O međunarodnom značaju jugoslovenskih patenata govori i podatak da se u Evropskom patentnom zavodu u Minhenu 1982. godine između 25 000 prijava našao i jedan patent iz Jugoslavije (4, str. 225). Inovativna inertnost se prenosi s kritičnih IR projekata i na masovnu racionalizatorsku delatnost radnika u proizvodnji. Dok u inovativ-

no intenzivnim zemljama delatnost radnika u proizvodnji obuhvata i do 50 % zaposlenih, u Jugoslaviji je u razne vrste poboljšanja i racionalizacija uključen svega 1 % zaposlenih (4, str. 215).

IR aktivnost ima dodirnih tačaka i s pravnom problematikom, posebno u onom delu koji se odnosi na rezultate, odnosno, IR output. Patentno zakonodavstvo je značajan elemenat IR infrastrukture pošto ono mora da bude dovoljno stimulativno da omogući brzu difuziju uspešnih patenata uz istovremenu garanciju da će IR troškovi inovatora biti nadoknađeni. Adekvatni pravni tretman patenta i regulisanje funkcija koje on u savremenoj privredi i međunarodnim privrednim tokovima ima Jugoslavija sve do danas nije ostvarila. Priznajući status kapitala tehnologiji i svim njenim pravnim formulacijama (patent, know-how, zaštitni znak i sl.) jugoslovensko zakonodavstvo* priznaje zavisnost u odnosu na inostrano stvaralaštvo. To pokazuje da jugoslovanska preduzeća nisu u stanju da određeno naučno dostignuće pretvore u kapital već do kritičnih faktora proizvodnje dolaze kupovinom kompleksne tehnologije. Negativne posledice ima i shvatanje izraženo u Zakonu o zaštiti izuma, tehničkih unapredjena i znakova razlikovanja iz 1981. godine kojim se ignoriše konkurentska funkcija patenta u smislu prava na osvajanje tržišta u ograničenom vremenskom periodu. Ovaj zakon pravo osvajanja tržišta priznaje tek ako je jugoslovensko tržište zauzeto tim izumom i to »na pretežan način«. Socijalizirajući domaće i strane izume ovaj zakon je destimulisao prijavljivanje patenata. To se naročito odnosi na inostrane patentne prijave čiji je broj do 1981 godine bio oko dva puta veći od domaćih prijava.

Ako u ovaj mozaik faktora koji utiču na IR okruženje uključimo i nekompletan i nedovoljno struktuiran informacioni sistem približićemo se oceni da se IR aktivnost u samoupravnom preduzeću odvija u uslovima restriktivnim klauzulama uspavanog, neadekvatno organizovanog i nekonzistentno regulisanog IR okruženja. Pošto odnos između preduzeća i okruženja nije monokauzalan već odnos recipročnih međuuticaja, u analizu (anti)inovativnog ponašanja samoupravnog preduzeća moraju se uključiti i faktori s strane preduzeća (organizacioni, bihevioristički i finansijski). Jezgro problema čini dilema: da li je decentralizacija panacea kojom se dobija imunitet na uticaje okruženja ili decentralizacija, u datoj konstelaciji faktora, može da stvori kontraproduktivne efekte.

3. Istraživanje i razvoj: organizaciono-bihevioristički aspekat

Iako nema značajne tehnološke inovacije, Jugoslavija je inovativnu praksu obogatila jednom društvenom inovacijom, radničkim samo-

* To ilustruju i dva zakona iz 1978. godine koji regulišu načine angažovanja stranog kapitala u jugoslovenskim preduzećima (Zakon o ulaganju sredstava stranih lica u domaće OUR-e i Zakon o poslovno-tehničkoj saradnji, dobijanju i ustupanju materijalnog prava na tehnologiji između OUR-a i stranih lica).

upravljanjem. Inspirisano idejama participacije, saodlučivanja i industrijske demokratije samoupravljanje ima nekoliko aspekata. Jedan od najznačajnijih je ekonomski aspekt koji otvara pitanje: šta je samoupravno preduzeće? Da li je to OOUR kao osnovna jedinica privrednog sistema ili su to njegove asocijacije s dva (RO) ili tri (SOUR) nivoa udruživanja?

Za razliku od klasičnog preduzeća koga čini više tehnoloških celina, OOUR je radna celina organizaciono zasnovana na jednom tehnološkom procesu koja svoje rezultate rada može izraziti kao vrednost. Iako raspolažu akumulacijom OOUR-i ne egzistiraju samostalno već se udružuju u RO a ove u SOUR. Obzirom da udruživanjem nastaje interno tržište roba, usluga i kapitala, sinergetski efekti i uvećana elastičnost možemo zaključiti da je samoupravno preduzeće zapravo samoupravna korporacija OOUR-a s dva (RO) ili tri (SOUR) nivoa udruživanja.

Schumpeter-ovo izjednačavanje inovatora s preduzetnikom koji daje inicijativu, organizuje i finansira IR aktivnost (6) ne može se primeniti na samoupravnu korporaciju koja posluje u uslovima društvene svojine te nema ni kapitalista ni menadžera. Iako samoupravljanje znači decentralizaciju odlučivanja i neposredno odlučivanje o svim bitnim aspektima razvojne strategije i poslovne politike, profesionalna priprema odluka pruža dovoljno širok prostor za ispoljavanje inicijative u smislu da se preduzetni talenat pojedinca stavlja u funkciju kolektivnog preduzentništva. To, naravno, važi i za IR funkciju.

Značaj IR u samoupravnoj korporaciji dominantno je određen makro-organizacionim rešenjem. Dva osnovna tipa organizovanja samoupravnog preduzeća su divizijski (sl. 1 a) i funkcionalni (sl. 1 b). Agregiranje nižih organizacionih jedinica (OOUR-a ili RO) kod divizijskog načina organizovanja vrši se primenom različitih kriterijuma (proizvod, tržište, tehnološka faza, geografski kriterijum i sl.). IR aktivnost organizaciono je locirana na nivo samoupravne korporacije i/ili na nivo nižih organizacionih jedinica te postoje centralizovani, kombinovani i decentralizovani modalitet organizovanja IR funkcije (sl. 1 c, d, e, respektivno). Osnovna prednost decentralizovanog modela divizijske organizacije je visoka motivisanost nižih organizacionih jedinica da rast ostvare sopstvenim inovacijama dok se prednost kombinovanog modaliteta divizijske organizacije očituje u mogućnosti da se IR organizaciono razbije na istraživanje novih oblasti plasmana (na korporaciskom nivou) i razvojne aktivnosti u okviru postojećih oblasti poslovanja (na nivou nižih organizacionih jedinica). Primenom funkcionalnog načina agregiranja jedna od nižih organizacionih jedinica je i IR jedinica. U pitanju je centralizovani modalitet organizovanja IR aktivnosti pošto se IR aktivnost odvija na korporacijskom nivou. Prednost funkcionalne organizacije su koncentracija kadrova i fleksibilnost u njihovom korišćenju a modalitet se primenjuje kod malih i srednjih samoupravnih korporacija s slabo ili umereno diversifikovanim proizvodnim programom.

Sl. 1. Organizacija istraživačko-razvojne funkcije

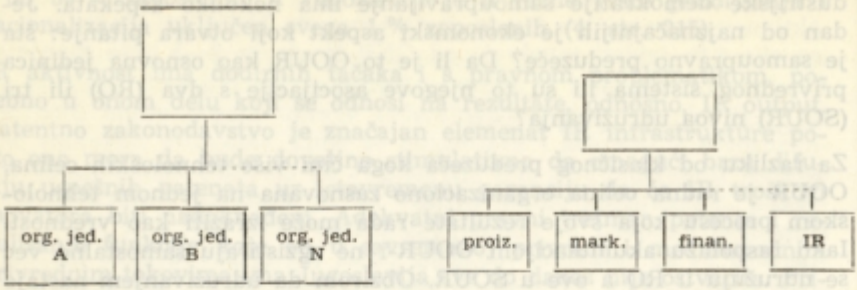

(a) Divizijski model organizacije (b) Funkcionalni model organizacije

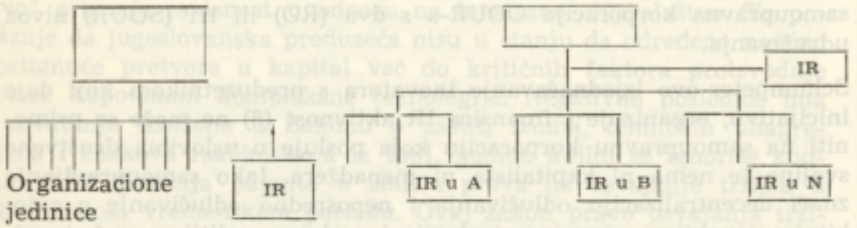

(c) Centralizovani modalitet divizijske organizacije IR (d) Kombinovani model divizijske organzacje IR

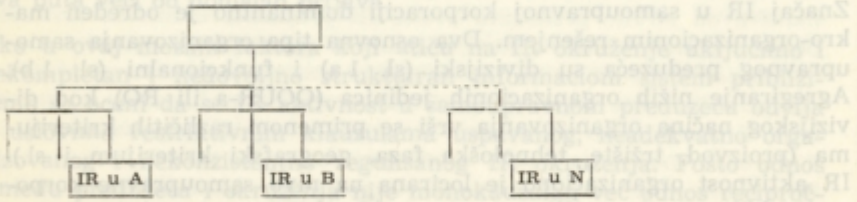

(e) Decentralizovan modalitet divizijske organizacije IR

Bez obzira na to koji je makro-organizacioni model primenjen IR jedinica u samoupravnoj korporaciji može imati status RZ ili OOUR (ili RO). Organizacioni status IR jedinici implicitno govori o načinu finansiranja, pa posledično, i o razvijenosti IR funkcije. Budžetski karakter RZ asocira na zaključak da su mali direktni efekti IR pa se ovo rešenje obično primenjuje u početnim fazama uvođenja IR funkcije. Kada IR jedinica ima status OOUR-a (ili RO) to znači da je obim i kvalitet IR takav da se projekti mogu valorizovati na internom i eksternom tržištu.

Hijerarhijska struktura samoupravne korporacije bitno utiče na proces odlučivanja (selekciju IR projekata). Selekcija IR projekata je proces komuniciranja koji uključuje više pojedinaca, grupa i orga-

nizacionih jedinica na različitim hijerarhijskim nivoima. Pojedinci i grupe se razlikuju po obimu i kvalitetu informacija koje poseduju, lojalnosti organizacionoj jedinici, sistemu vrednosti i sl. Teorijski ideal za model odlučivanja u decentralizovanom preduzeću je da predlozi mogućih IR projekata budu usmereni nagore a odluka o alokaciji resursa nadole u okviru organizacione strukture (7, str. 185). Empirijsko iskustvo pokazuje da stvarni model odlučivanja odstupa od teorijskog ideala upravo u onom delu koji govori o tome da su ulazne komunikacije bitne i za alokaciju resursa. Ovu specifičnost prouzrokuje mogućnost da najniži organizacioni delovi (OOUR-i) slobodno raspolažu akumulacijom što u proces odlučivanja u samoupravnoj korporaciji uvodi jednu vrstu decentralizovanog monopola. Posledično, funkcionalna organizacija IR funkcije je neefikasna jer ne uspeva da obezbedi seljenje kapitala, posredstvom IR projekata, iz trenutno akumulativnih u potencijalno atraktivne delatnosti pa izostaju sinergetski efekti. U nastojanju da akumulaciju ne dele s drugima već da je plasiraju u sopstveni razvoj trenutno akumulativni OOUR-i »nemaju vremena« da ulažu u IR već prečicu pronalaze u transferu tehnologije. Dramatičnost ove situacije pojačava i podatak da se u koncipiranju makro-organizacionog rešenja većine samoupravnih korporacija upravo polazilo od funkcionalnog principa. Međutim, to ne znači da one samoupravne korporacije koje koriste divizijski model imaju bolje rešenje IR funkcije. Divizijski model organizacije je zakonita faza u evoluciji preduzeća koje je visokom diversifikacijom u postojećim delatnostima iscrplo mogućnost rasta. U jugoslovenskim uslovima kombinovani modalitet divizijske organizacije IR funkcije imaju uglavnom teritorijalni konglomerati čiji je proizvodni program krajnje amorfan da bi se njihovi delovi mogli angažovati na zajedničkim IR programima. Osim toga konglomerati svoju strategiju i ne baziraju na IR.

Značajan uzrok inovacijske krize samoupravne korporacije je i odsustvo motiva. Iako su motivi personalne varijabile, varijabile sredine na njih dominantno utiču. S tim u vezi najznačajniji destimulativni činioci inovativnog rada su radikalni egalitarizam i intelektualna uravnilovka, u smislu Županova (2, str. 68). Pogrešno shvatanje preduzetne funkcije i njena linearna raspodela na sve pojedince dovodi do antipreduzetništva, antikreativnosti i antiinovatorstva. Kolektivna odgovornost IR kadra se ignoriše a preduzetne inicijative proglašavaju tehnokratskim pritiskom. Istovremeno to je linija manjeg otpora za rukovodioce preduzeća (koji uvek i ne potiču iz samoupravne strukture) jer kontroli IR rada pristupaju kao i kontroli rutinskih funkcija.

Ukratko, specifične organizacione barijere dovode do ograničene elastičnosti organizacione strukture samoupravne korporacije da kroz IR odgovori na promene inspirisane tehničkim progresom devalvirajući ciljeve decentralizacije.

4. Istraživanje i razvoj: Finansijski aspekt

Kod većine samoupravnih korporacija preovlađuje mišljenje da ulaganje u IR ima karakter ulaganja u infrastrukturu. Na taj zaključak upućuje način finansiranja i računovodstvene evidencija. Polazi se od predpostavke da su eksterni efekti veći od direktnih. Time se eliminiše interno tržište a dominantni oblik finansiranja IR funkcije postaje budžet. Računovodstvena praksa je uzdržana u pogledu tretiranja ulaganja u IR kao investicija i drži se konzervativnog stava tretirajući ulaganje u IR kao tekuće troškove.

IR aktivnost u samoupravnom preduzeću se finansira kroz konstantne i varijabilne forme finansiranja. Osnovni izvor sredstava (60—90 %) su konstantne forme finansiranja u koje spadaju razni budžetski modaliteti među kojima su najfrekventniji procenat od planiranog dohodka (na teret materijalnih troškova) i procenat od vrednosti investicije. Procenat od planiranog dohodka je više izraz mogućnosti nižih organizacionih delova nego namera da se precizno definisan IR portfolio finansira. Procenat od vrednosti investicije je karakterističan za samoupravna preduzeća koja se u izboru metoda rasta oslanjaju na interni rast. Mada ima slučajeva da se ova sredstva funkcionalno usmeravaju u projekte od opšteg značaja za samoupravno preduzeće i projekte od pojedinačnog značaja za niže organizacione delove, ipak su ona samo unapred zadati okvir u koji se naknadno uklapaju IR sadržaji (projekti). U varijabilne forme finansiranja IR spadaju sredstva po osnovu eksterne realizacij kao i sredstva SIZ-ova nauke.

Polazeći od predpostavke da su IR projekti unapred osuđeni na neuspeh računovodstvena praksa ulaganja u IR tretira kao tekuće troškove, odnosno, troškovima IR opterećuje dohodak tek kada se on pojavi (na bazi uspešnog završenja projekta). Interesantno je da se isti princip koristi i kod razvojnih projekata kod kojih postoji dovoljno razloga (manja neizvesnost) da se tretiraju kao investicije, odnosno, da se ulaganja kapitalizuju u odnosu na anticipirani dohodak. Na taj način, polazeći od neuspeha pojedinačnih projekata, ignoriše se mogućnost smanjivanja rizika na bazi uspešnog završavanja određenog broja projekata iz IR portfolia.

5. Istraživanje i razvoj: Kvantitativni aspekt

Decentralizovan privredni sistem i hijerarhijska struktura samoupravne korporacije bitne su predpostavke koje asociraju na zaključak da bi se u samoupravnom preduzeću mogli primeniti savremeni kvantitativni metodi na celoj vertikali IR procesa (evaluacija-selekcija i alokacija resursa-planiranje, programiranje i kontrola). Faktičko stanje pokazuje da ove mogućnosti u praksi nisu operacionalizovane. Osnovni uzrok tome su neregularnosti koje su se u poslednje vreme toliko uvukle u okruženje da su praktično onemogućile primenu kvantitativnih metoda koje upravo insistiraju na relativnoj konstantnosti karakterističnih varijabila. Pored faktora sredine na ovo stanje

utiču i interni faktori vezani za neadekvatna organizaciona rešenja ali, u nekim slučajevima, i za nizak nivo civilizacijske i profesionalne kulture.

Upotrebu kvantitativnih tehnika srećemo jedino kod selekcije i programiranja i kontrole IR projekata. Iz široke palete kvantitativnih tehnika selekcije (ček liste, ekonomski indeksi i portfolio modeli) koriste se samo ekonomski indeksi zasnovani na klasičnim finansijskim metodama (rok povraćanja, neto sadašnja vrednost, interna stopa prinosa i sl.). Primena mrežnih tehnika (PERT, CPM, GERT i sl.) retko se sreće u programiranju i kontroli IR projekta. Posledično, ove tehnike se ne koriste ni za organizovanje IR funkcije (matrični model). Šta više, ima malo informacija o poslednjim tehnikama ovog žanra, kao što je na primer VERT čije je stohastičko tretiranje vremena trajanja, troškova i performasi IR projekata značajno profinilo ovu analizu.

6. Zaključak

U decentralizovanim privredama u komuniciranju s okruženjem preduzeće koristi dve strategije: ofanzivnu strategiju (anticipiranjem promena stvara se okruženje sopstvenog sistema ciljeva) i defanzivnu strategiju (prilagođavanjem na određene društvene pritiske). Neopredmećene i technology pusch inovacije karakteristične su za ofanzivnu a opredmećene i demand pull inovacije za defanzivnu strategiju. Poslednju fazu razvoja samoupravnog sistema karakterišu pat pozicija između preduzeća i okruženja, odsustvo interesa za demand pull inovacije, blag interes za technology push inovacije i repriza paralelnog transfera tehnologije savremenih tehnoloških sistema. Za promenu stanja potrebne su kompleksne i povezane mere. Jedna od prvih, i najmanje bolnih, mogla bi da bude veće ulaganje u IR i vraćanje svetski afirmisanih stručnjaka u IR jedinice samoupravne privrede.

Literatura

D. Bošković, L. Sočan i ostali, Naučni i tehničko-tehnološki razvoj Jugoslavije do 2000 (Klub inžinjera i tehničara, Beograd, 1982)
D. Čengić, Društveni okviri inovacijske politike (nekoliko napomena o novoj temi u starim okvirima), (Gledišta, 24, 3—4, 1984)
C. Freeman, The Economics of Industrial Innovation, 2nd ed., (Frances Pinter, London, 1982)
S. Pretner, Inovacijska kriza Jugoslavije, (Teorija in praksa, 21, 3, 1984)
A. H. Rubenstain et all, Management perception of goverment incentives to technological innovation in England, France, W. Germany and Japan (Research Policy, 6, 4, 1977)
J. Schumpeter, Kapitalizam, socijalizam i demokratija (Globus, Zagreb, 1982)
E. P. Winkofsky et all, R & D budgeting and project selection: A review of practices and models, in Management of Research and Innovation, B. V. Dean and J. L. Goldhar (ed) (North-Holland, Amsterdam, 1980)

Neke društvene implikacije disproporcionalnog tehnološkog razvoja u svijetu

Švob-Đokić

Tehnologija nije neutralni razvojni faktor, a tehnološki napredak je proces koji potiču i usmjeravaju realne društvene snage. Tehnološki napredak zasniva se na shvaćanju tehnologije kao proizvodne snage koja je toliko relevantna da može pokrenuti razvojne procese, odnosno procese rasta proizvodnje a time i društvene promjene. Na taj način tehnologija utječe na ukupnu civilizacijsku transformaciju društva. Ne znači, međutim da određena tehnologija sama po sebi implicira i prenosi određeni društveni odnos. Određenje tehnologije kao sustava koji sačinjavaju tehnička sredstva (hardware), metode, postupci i programi za njihovo korištenje (software) i organizacija kojom se donose odluke o njihovu korištenje (orgware)[1] jasno pokazuje da su utjecaji tehnoloških procesa na sve promjene u proizvodnji i društvu mnogoznačni i da podliježu društvenoj kontroli onih društvenih snaga koje na razini software i orgwarea mogu kontrolirati proizvodne postupke i procese

Upravo činjenica da tehnologija nije neutralni razvojni faktor, ali niti faktor koji automatski prenosi društvene utjecaje, upućuje na potrebu da moguće utjecaje novih tehnologija treba vrlo pažljivo procenjivati. Jedan od elemenata koji su pri tome vrlo važni jeste analiza i poznavanje strukture tehnološkog napretka u suvremenom svijetu.

---

[1] G. M. Dobrov, **Systems Assessment of New Technology for Decision--making in Government and Industry,** JJASA, Paper, Luxemburg 1977.

Adekvatno usmjeren i kontroliran tehnološki napredak garantira dominaciju na tržištima, omogućuje njihovu efikasniju kontrolu i održava privilegije klase koja kontrolira tehnološki razvoj. Upravo se zato u suvremenom svijetu više pažnje posvećuje parcijalnom tehnološkom napretku nego paralelnim promjenama u međunarodnoj podjeli rada od kojih bi se moglo očekivati da dovedu do povećanja efikasnosti proizvodnje i povećanja akumulacije, ali na mnogo široj razini i obuhvaćajući veći broj ljudi i zemalja. Za suvremeni svijet karakteristična je potpuna koncentracija tehnološke moći u visoko razvijenim zemljama koje raspolažu s oko 96 % ukupnih svjetskih naučno-tehnoloških potenciala. Procjenjuje se da se oko 86 % ukupnih tehnoloških istraživanja vrši u vojne svrhe, što također bitno utječe na koncentraciju tehnološke moći. Dvije trećine čovječanstva praktički su potpuno isključene iz procesa tehnološkog napretka. Zemlje u razvoju pojavljuju se kao potrošači tehnologija, u potpunu pasivnom položaju koji im ne omogućuje niti aktivno učešće u izboru kod transfera tehnologije. Ako se tome doda da se preko 80 posto tehnoloških transakcija odvija u okviru transnacionalnih korporacija postaje jasno do koje je mjere ukupan tehnološki napredak svijeta suprotstavljen razvoju nacionalnih privreda. Može se reći da je sinhronom tehnološkom napretku u svijetu izrazito suprotstavljena dijakronička međunarodna podjela rada. Stoga, u suvremenom svijetu susrećemo vrlo širok dijapazon proizvodnih sistema, od pretfeudalnih, feudalnih, pretkapitalističnih, kapitalističnih do socijalizma. Tehnološki napredak ipak predstavlja ogromnu integracionu silu, jer sve te sisteme proizvodnje, te najveći broj država i naroda, objektivno dovodi u položaj potpune razvojne zavisnosti.

Kad se o tehnološkom razvoju govori kao o globalnom procesu treba istaći da on objektivno ne pretpostavlja niti usklađivanje razvojnih ciljeva različitih zemalja i naroda, a niti poštivanje najnasušnijih potreba najvećeg dijela čovječanstva. Kao globalni shvaća se onaj tehnološki napredak koji dominira u jednoj vremenskoj sekvenci. Tako se npr. govori o tehnološkoj dominaciji Japana, ili o prodoru svemirskih tehnologija u najrazličitije proizvodne postupke. Drugim riječima, važeći koncept tehnološkog razvoja i napretka isključuje participaciju, iako se temelji na sve intenzivnijoj razmjeni informacija i iskustava. On se tako javlja kao objektivno suprotstavljanje klase koja danas kontrolira tehnološki napredak svim novim zahtjevima za promjenama u međunarodnoj podjeli rada (danas se tu prvenstveno misli na Novi međunarodni ekonomski poredak, ali i na druge moguće transformacije proizvodnih sistema i odnosa). Stvaranje novih sve efikasnijih i čovjeku sve prilagođenijih tehnologija sadržava istovremeno i generiranje tehnološke isključivosti, odnosno izbacivanje najvećeg broja ljudi iz procesa aktivne tehnološke transformacije.

Istovremeno, proklamirano pravo na razvoj, ali i opće težnje svakog društva, upućuju ga da uvaži značaj tehnologije za razvoj te da se nastoji stvaralački aktivno uključiti u tehnološki napredak. Tako uključivanje u naše se doba odvija gotovo isključivo procesom indu-

strijalizacije koja je u najvećem broju zemalja, a posebno u svim zemljama u razvoju, zasnovana na uvozu tehnologije. Bez obzira na izbor načina i puta industrijalizacije, ona je u pravilu za većinu zemalja u razvoju zasnovana na uvozu opreme (hardwarea). Kupnja opreme praktično dovodi do investiranja viška vrijednosti u inozemstvo, u tuđu proizvodnju i znanje. Ovo logično dovodi do smanjenja akumulacije. Kako se akumulirani višak rada odlijeva u inozemstvo, on se može nadoknaditi samo prelijevanjem akumulacije iz ostalih područja proizvodnje posebno poljoprivrede, u industriju. Logična posljedica tog procesa je obaranje cijena poljoprivrednim proizvodima, minimalizacija vrijednosti sirovina i svih prirodnih dobrina, te obaranje cijene ljudskom radu. Skupa tehnologija zahtijeva jeftine sirovine i jeftinu radnu snagu. Kako tehnološka ovisnost odvlači gotovo svu akumulaciju, vrlo je otežan ili potpuno onemogućen razvoj znanosti, obrazovanja itd. Drugim riječima, mogućnost zavisnih zemalja da osiguraju bilo kakvu razvojnu reprodukciju (što ne znači samo ekonomsku već političku, kulturnu, institucionalnu itd.) postaje sve manja. Proces industrijalizacije generira sve veću tehnološku zavisnost, koja se više ne osjeća samo na planu međunarodne razmjene već prodire u sve djelatnosti i društvene pore zahvaćajući procese obrazovanja, položaj i tretman radne snage, kulturne promjene itd. Zavisne zemlje postaju sve zaduženije ne samo u financijskom smislu, nego i u smislu zalaganja vlastitih bogatstava i vlastitih ljudskih resursa.[2]

Problem tehnološke zavisnosti reflektira se kao kriza identiteta. Nisu dovedene samo u pitanje kulturne i moralne vrijednosti različitih društava već su pobrkani i osnovni ciljevi koje jedno društvo shvaća kao vlastite razvojne težnje. »... razvoj zemalja Trećeg svijeta je nusproizvod industrijske delokacije. Industrijska decentralizacija brka sektorski rast s globalnim društvenim razvojem.«[3]

Ovakva struktura disproporcionalnog tehnološkog napretka u svijetu izražava se vrlo konkretno u društvenim previranjima, a naročito u novim oblicima eksploatacije radne snage.

Društvena previranja u većini zemalja u razvoju vezana su uz problem razvojne integracije cjelina koje su samo formalno definirane kao nacionalne cjeline ili države. Kako u pravilu ne postoji razvijena nacionalna privreda jer je i samo formiranje tih država izvršeno u jeku transnacionalizacije svjetske privrede, malo koja pokušava definirati svoje razvojne ciljeve na nacionalnom planu. Kada se to i radi, kroz proces planiranja npr., onda je to više formalne prirode, a manje izražava stvarne integracione ekonomske procese ili ukupnu proizvodnu i kulturnu integraciju. Iako se teško može ustvrditi da u zemljama u razvoju susrećemo klasnu podjelu tipičnu za kapitalistička društva,

---

[2] Vidi detaljnije kod Abdellatif BENACHENHOU, Nouvel Ordre economique international, developpement technologique et education, Le Nouvel ordre internacional et l'enseignement superieur, ed. Bikas Sanyal, Economica (UNESCO, Paris, 1984).

[3] Ibid, p. 149.

ipak se vrlo jasno uočava formiranje i postojanje kompradorske buržoazije s jedne strane i tvz. marginalnih slojeva s druge strane. Kompradorska buržoazija nastaje na osnovu intervencije stranog kapitala i djeluje isključivo u njegovu funkciji. Marginalni slojevi, uglavnom sastavljeni od nekadašnjih seljaka koji danas u gradovima traže posao, predstavljaju u zemljama u razvoju i do 50 % stanovništva koje nije integrirano ni u kakvu proizvodnju, nema nikakva ljudska i politička prava, te vegetira na marginama društvenih zbivanja, bez mogućnosti da na njih utječe. U kriznim situacijama dolazi do poremećaja u ovom potpuno pasivnom odnosu marginalnih slojeva, ali njihova aktivnost nije ni osmišljena niti usmjerena, te socijalni bunt najčešće ne dovodi ni do kakvih promjena u društvu. Naprotiv, on izaziva intervenciju tvz. čvrste ruke (tipične vojne diktature) koja u datoj situaciji ne samo da ne može ponuditi nikakav novi razvojni koncept, nego u pravilu ne može riješiti niti problem najosnovnijeg funkcioniranja proizvodnje.

Život i budućnost većine stanovnika u zemljama u razvoju tako praktički ovise o stranim investicijama, tj. o djelovanju transnacionalnih korporacija ili ostvarenju različitih programa pomoći i tehničke suradnje čiji je učinak na stvarni razvoj društva vrlo mali. Aktivnost transnacionalnih korporacija određena je ciljevima koji nipošto nisu razvojni ciljevi društva u kojem djeluju: zanima ih korištenje prirodnih bogatstava, eksploatacija jeftine radne snage i eventualno širenje vlastitih tržišta. Najdrastičniji primjer eksploatacije radne snage predstavlja korištenje ženskog rada u tvz. slobodnim eksportnim zonama mnogih azijskih i latinoameričkih zemalja.

Svi takvi primjeri jasno potvrđuju da je disproporcionalan tehnološki napredak u svijetu isključivo u funkciji osiguranja dominacije razvijenih zamalja na svjetskom tržištu, odnosno u funkciji odbrane interesa buržoazije kao klase koja više ne upravlja samo razvojnim nacionalnih privreda nego kroz proces transnacionalizacije osigurava dominaciju u svjetskoj privredi.

Struktura tehnološkog razvoja u Jugoslaviji u znatnoj mjeri, iako ne toliko drastično, održava položaj tehnološki zavisne zemlje u svjetskoj privredi. Na teorijskoj razini odnos između tehnološkog napretka, koji se prije ostvaruje uvozom tehnologije nego na osnovu vlastitih istraživanja, i samoupravljanja nije razjašnjen. Samoupravna praksa dosad je tretirala tehnologiju uglavnom kao neutralan razvojni faktor. Prvi pokušaj da se razjasne stvarne implikacije korištenja novih tehnologija vezan je uz uočavanje njihovog ekološkog učinka. Pitanje zaštite čovjekove okoline nameće pitanje očuvanja jednog autentičnog razvojnog okruženja, te tako potiče i na razmišljanja o društvenim implikacijama uvoza i korištenja novih tehnologija. Ipak, implikacije transfera, tj. uvoza tehnologija za sad se najčešće analiziraju s financijskog aspekta (problem dugova), donekle s ekonomskog (uglavnom zakašnjelom analizom investicijskih promašaja),

mnogo manje s tehničkog aspekta a gotovo uopće ne proučavanjem promjena u društvenim odnosima, promjena u sistemima obrazovanja ili u ukupnim sistemima društvenih vrijednosti.

Može se zaključiti da implikacije stvarnog utjecaja tehnološkog razvoja na razvoj samoupravljanja nisu niti jasne, a niti pažljivo istražene. Stoga se javljaju različite interpretacije kojima je bez obzira na zaključke zajedničko da nisu analitički utemeljene. Moguće ih je prevladati samo solidnom analizom stvarnog učinka korištenja novih tehnologija u samoupravnom sistemu.

Oboroženo ljudstvo — teorija iz prakse

Janez Janša
(recenzija)

I. Marksistična vojaška teorija in teoretični model oboroženega ljudstva

Obstoje določeni temelji vojaške discipline in reda, ki jih noben državni sistem ne more ignorirati, pa če je še tako radikalen. To pa je dejstvo, ki ga je posebno marksistična teoretska misel težko sprejela, kolikor ga sploh je. Na to spoznanje se tesno vežejo spopadi okrog obstoja oziroma neobstoja »marksistične vojaške teorije«, ki segajo tja v čas oktobrske revolucije in po njej. Lev Trocki, ki ni bil poklicni vojak, vendar človek z izrednim občutkom za vojaška vprašanja,[1] je generale[2] Rdeče armade, ki so trdili, da so v državljanski vojni odkrili novo vojno teorijo revolucionarnega proletariata, zavrnil z ugotovitvijo, da vojna sama po sebi ni znanost, temveč le praktična veščina in spretnost ter da je največ težav pri graditvi sovjetov prav na vojaškem področju. Sprememba političnega sistema ali zamenjava oblasti sama po sebi ne prinese bistvenih sprememb v notranji ustroj oboroženih sil. Še najbolj radikalna je bila Pariška komuna, ki pa tudi ni spreminjala nekaterih temeljnih postavk vojaškega reda (subordinacija), čeprav je v svoje oborožene enote vgradila instrumente, ki so preprečevali zlorabo poveljniških funkcij in pretirano omejevanje osebnih svoboščin.

---

[1] Ameriški znanstvenik in publicist E. M. Earle v svoji knjigi Tvorci moderne strategije ugotavlja, da je bil Trocki svojevrstna mešanica Clausewitza, Engelsa in Lenina.

[2] Mišljeni so Frunze, Gusev, Vorošilov in Tuhačevski.

Da je »vojna teorija revolucionarnega proletariata« nekaj, kar je predvsem Stalinu, pa tudi posnemovalcem služilo zgolj kot ideološka krinka za podrejanje oboroženih sil njihovim ciljem, pokaže vsaka objektivnejša analiza razvoja vojaškega vprašanja po zmagi komunistične partije proletariata. Kajti gledano s sociološkega vidika, v socializmu s tem v zvezi ni bilo bistvenejših sprememb glede na dosežke francoske revolucije, ki je ukinila aristokratsko vojsko in vzpostavila splošno vojaško obveznost.

Marksistična zamisel »oboroženega ljudstva«, ki sta jo ob različnih priložnostih razvijala Marx in Engels, je relativno celovito obdelana do točke, ko naj bi proletariat prevzel oblast. Potem pa, tako se je verjetno takrat dozdevalo, odpadejo vse težave. Praksa pa je pokazala, da oboroženi prevrat in zmaga v državljanski vojni še zdaleč sama po sebi ne razrešita bistvenih vprašanj v zvezi z naravo, vlogo in ustrojem oborožene sile v tako imenovani družbi prehodnega obdobja oz. socializmu. Za vse, ki so prisegali na popolnost »marksistične vojaške teorije«, se je na tej točki težava šele začela. Kako utemeljiti kot novo nekaj, kar je staro? Propaganda in ideološka indoktrinacija se prej ali slej izrabita in izčrpata. Težnja po ohranitvi oblasti ne dovoljuje korenitejših sprememb v državnem represivnem aparatu, kamor spada vojska. Vsako poglobljeno ukvarjanje s teoretičnimi razsežnostmi vojaških vprašanj je zaradi tega izredno delikatno početje.

Razmere v Jugoslaviji do določene mere odstopajo od te posplošene sheme[3], saj so bili v posameznih obdobjih povojnega razvoja doseženi nekateri preboji predvsem glede organizacijskih in tudi vojaško-doktrinarnih vprašanj. Uradno smo uresničili »našim razmeram prilagojeno« zamisel »oboroženega ljudstva«, vendar so kljub temu dejstvu bolj poglobljena teoretična dela dokaj redka, poleg tega pa imajo, posebno ta, ki so nastala v zadnjih letih, skupni imenovalec, ki bi ga lahko imenovali pozitivistično-funkcionalistični pristop. Ta prevladuje v vojaški misli mnogo bolj kot npr. v ekonomiji, sociologiji ali drugih »civilnih vedah«.

Na ekonomskem področju izhajajo znanstvena dela, v katerih avtorji zastopajo med seboj diametralno nasprotne teorije in modele. Nekateri zagovarjajo, drugi pa negirajo delovanje zakonitosti blagovne produkcije v socializmu, nekateri opravičujejo in spet drugi se zavzemajo za ukinjanje tozdov. Polemike so nekaj povsem normalnega, različni pogledi dovoljeni.

Naša vojaška teorija pa ne pozna ne pomembnejših avtorjev ne pomembnejših del, v katerih bi se na eni strani zavzemali za hitrejše odmiranje in na drugi strani za vsestransko krepitev armade kot instrumenta države. Ne poznamo primerov, ko bi se pred sprejetjem

---

[3] Zaenkrat še nimamo znanstvenega dela, ki bi se ukvarjalo z raziskovanjem razvoja naše obrambne doktrine kot poskus razmejitve med nekritičnim povzemanjem ruskih vzorcev v določenih obdobjih in originalnimi rešitvami oz. izpeljavami iz »izvirnih zamisli klasikov marksizma o oboroženem ljudstvu«.

pomembnejših sistemskih rešitev posameznih vprašanj pojavljalo več variant, katerih optimalnost bi se merila v teoretskih spopadih in polemikah ter odprtih javnih razpravah. V vojaški teoriji je pluralizem samoupravnih interesov popolnoma nepoznan pojem. In ker ne obstaja resna medsebojna teoretična kritika, tudi teorija kot kritika prakse ne more dolgo obstati. Prevečkrat se izrodi v slepo opisovanje in opravičevanje prakse. Nastane situacija, ko je praksa pred teorijo, in ta se ji ubogljivo priklanja. Dobivamo teorijo iz prakse. Praksa naredi prvi korak, teorija pa jo podpre in zatre morebitne slabotne poskuse kritike. Kar v uradni teoretski zapuščini ni skladno z novo prakso, se enostavno ne omenja več. Praktični koraki tako redkokdaj sledijo kritičnemu teoretičnemu obračunu z obstoječim. Praksa se zaradi svoje monopolne pozicije enostavno obnaša, kot da gre za logično kontinuiteto, za dograjevanje sistema. Nikjer se omejeni teoretski domet ne pokaže tako nazorno, kot v nesposobnosti, da bi se dvignili nad lastno prakso.

Delo polkovnika dr. Miloša Prelevića OBOROŽENO LJUDSTVO — TEORIJA IN PRAKSA kljub nekaterim svojim nespornim kvalitetam tudi sodi v ta okvir. Avtor v tem delu napada vse, kar je bilo do oddaje njegovega rokopisa kritično napisano o naši praksi uresničevanja marksistične zamisli o oboroženem ljudstvu (vseh teh kritičnih pogledov je bore malo). V svojem zavračanju, ki je mestoma zelo argumentirano, se opira na predhodno postavljen teoretični model. Komaj pa knjiga pride med bralce, se zgodi nekaj, kar je bolj ali manj usojeno vsakemu pozitivističnemu pristopu. Njegovega modela ne napadajo tisti, katerim je z njegovo pomočjo nalepil ultralevičarske in druge etikete, temveč praksa sama, tista praksa, za katere opravičevanje in upravičenost je bil model zgrajen. Prelević namreč postavi enega pomembnih temeljev svojega teoretičnega modela, ko zapiše, da so »TEŽNJE PO UVEDBI POKLICNIH (PLAČANIH) ARMAD V NEKATERIH SODOBNIH RAZVITIH KAPITALISTIČNIH DRŽAVAH (NAJBOLJ ZNAČILNE SO ZDA) POSLEDICA VISOKE STOPNJE ODTUJENOSTI POLITIKE OD LJUDSKIH MNOŽIC TEH DRŽAV.« (str. 12), komaj nekaj mesecev po izidu slovenske izdaje Oboroženega ljudstva pa smo sami uvedli institucijo poklicnih vojakov v naše oborožene sile.

Kljub navedeni kritiki zaradi nezmožnosti, dvigniti se nad lastno prakso, pa lahko knjigi Miloša Prelevića Oboroženo ljudstvo priznamo dvoje:

1. Njegovo delo poskuša celovito prikazati uresničevanje marksistične zamisli o oboroženem ljudstvu v svetu in pri nas, kar je za našo dokaj skromno vojaško-teoretsko publicistiko omembe vreden prispevek;

2. avtor se ne izogiba argumentirani polemiki, kar je sploh redkost v naši vojaški teoriji, temveč bolj ali manj uspešno zavrača nekatere, kot sam pravi, »klasično sovražna socialdemokratska, meščanskolibe-

ralistična in ultraleva« pojmovanja in razlage Marxovega oboroženega ljudstva.

V nadaljevanju tega teksta je podan kritičen pogled na teoretični model Prelevićevega Oboroženega ljudstva, ki pa se ne ustavlja na straneh te knjige, temveč poskuša posegati globlje v probleme. Tekst je pisan s stališča Marxove teze o kritiki kot brezobzirni kritiki vsega obstoječega, ki se ne sme bati niti spopada z obstoječim stanjem niti svojih lastnih rezultatov.

Za današnji čas in rabo je najbolj zanimivo 5. poglavje Prelevićeve knjige oboroženo ljudstvo, ki nosi naslov Titova zasnova SLO — ponovna uveljavitev, razvoj in uresničevanje marksistične zamisli o oboroženem ljudstvu. Toda za dokazovanje teze, ki jo vsebuje naslov 5. poglavja, avtor porabi tudi vsa uvodna poglavja. Tako v prvem poglavju zasluži pozornost naslednji odstavek:

»Vzpostavljanje in razvoj samoobrambe na delavskorazredni podlagi izražanje avtentične volje in konkretnih zgodovinskih interesov delavskega razreda, premagovanje slehernega monopola nad funkcijo obrambe, sta klasika marksizma poimenovala za oboroženo ljudstvo. V tem smislu oboroženo ljudstvo oziroma podružbljanje vseh zadev ljudske obrambe ni le v nasprotju z militarizmom nasploh in z od družbe odtujeno in osamosvojeno vojaško silo, temveč je njegovo neposredno zanikanje. Zato se oboroženo ljudstvo lahko v celoti uresniči le znotraj dezintegrirane družbe v razmerah socialističnih samoupravnih odnosov.«[4]

Iz citiranih stavkov ter iz širšega konteksta, ki v knjigi služi utemeljitvi navedenih trditev, bi lahko na podlagi preproste logike naredili naslednje sklepe:

1. Premagovanje slehernega monopola nad funkcijo obrambe sta klasika marksizma imela za oboroženo ljudstvo;

2. Oboroženo ljudstvo se lahko *v celoti* (podčrtal J. J.) uresniči le zunaj dezintegrirane družbe v razmerah socialističnih samoupravnih odnosov;

3. Socialističnim samoupravnim odnosom je tuj sleherni monopol nad funkcijo obrambe.

Le dve strani prej v knjigi avtor podpre Engelsa oziroma njegovo ugotovitev, da je »... mladi državi potrebna predvsem lastna oborožena sila, ki ni več istovetna s prebivalstvom, ki se samoorganizira kot oborožena sila. Ta posebna javna oblast je nujna, ker je samoaktivna oborožena organizacija postala nemogoča, odkar se je družba razcepila na razrede ...«[5]

---

[4] M. Prelević, Oboroženo ljudstvo — teorija in praksa, NIO Poslovna politika, Beograd 1984, str. 13.

[5] Isto, str. 11.

Iz navedenega sledi:

4. Samoaktivna oborožena organizacija (»oboroženega ljudstva«) je nemogoča v razredni družbi ali pa

5. čimbolj družba presega notranja razredna nasprotja, tembolj se njena obrambna organiziranost lahko približuje samoaktivni oboroženi organizaciji.

Ni težko ugotoviti, da gleda avtor na socialistično samoupravno družbo kot na brezrazredno in brezkonfliktno, ali skoraj takšno, in potemtakem tudi na njeno vojaško organiziranost kot na organiziranost »oboroženega ljudstva«. Živimo v brezrazredni družbi in naša obramba temelji na »oboroženem ljudstvu«.

Avtor se sicer te trditve ne drži vseskozi striktno, ampak jo uporablja v različnih niansah. Tako na strani 20 zapiše, da »socialistični samoupravni odnosi, ki temeljijo na samoupravljanju, omogočajo, da se v vojaško silo vključi kar največ človeških in materialnih sil države« in s tem le pristaja na določeno nedokončanost doseženega. Vendar njegov celotni teoretični model temelji na prej izpeljanih predpostavkah (1—5), kar je za ta model tudi edina varianta, kajti zasnovo in sistem splošne ljudske obrambe jemlje kot že doseženo obliko oboroženega ljudstva, ki ne bo pretrpela (vsaj ne v predvidljivi prihodnosti) nobenih bistvenih sprememb več, ampak se bo razvijala le s krepitvijo vseh obstoječih sestavin SLO in DS. Dr. Prelević je v enem od svojih pripravljenih del za obravnavano knjigo zapisal tudi:

»Naša armada, JLA, kot mobilni, operativni del oboroženih sil naše družbene skupnosti, je po svojem družbeno-razrednem značaju sodobna oblika realizacije Marxove ideje o »oboroženem ljudstvu«.[6]

Tako kot sta Marx in Engels imela nekoč nacionalno gardo Pariške komune za »končno najdeno obliko, v kateri se lahko podružbljajo obrambne strukture in funkcije...«, tudi Prelević razglasi JLA za sodobno obliko realizacije oboroženega ljudstva. Povsem sicer držijo dokazi, ki jih avtor navaja v prid trditvi, da sta klasika marksizma spreminjala svoje mišljenje glede na vsebino pojma »oboroženo ljudstvo«. Drži tudi, da sta svoj odnos do miličniškega načina organiziranja oboroženih sil, ki sta ga najprej imela za edino primerno in možno obliko vojaške organizacije proletariata, večkrat popravljala, ker je praksa dajala drugačne rezultate, kot pa sta jih napovedovala. Prav tako zgodovina dokazuje, da se je moral Lenin v državljanski vojni odreči najprej milici in nato še prostovoljski Rdeči armadi. Toda iz nobenega njihovega dela ni mogoče sklepati, da so imeli oboroženo ljudstvo za klasično regularno armado, ker to ni neka nova, v socializmu iznajdena, originalna in sodobna oblika oboroženih sil, temveč dobro znan in prevladujoč način vojaškega organiziranja že v času, ko je zamisel o oboroženem ljudstvu nastajala. Niti Marx

[6] M. Prelević v učbeniku Teorija o ratu, VZ, Beograd 1981, str. 232, 233.

niti Engels nista nikjer navajala prednosti, ki naj bi jih imela stalna armada v političnem ali splošnodružbenem smislu. Analizirala pa sta, posebno Engels, prednosti stalne armade z vojaško — strokovnega vidika. Iz njunih zapisov o tej problematiki lahko sklepamo, da sta proti koncu življenja dajala prednost stalni armadi glede vojaške učinkovitosti, milici pa glede na večje možnosti za demokratizacijo notranjih odnosov in povezanost z ljudstvom. Engels je imel za optimalno (v njegovem času!) takšno obliko oborožene sile, ki bi bila nekje v sredi med »švicarskim in pruskim« vojaškim sistemom. Res pa je, da Engels ni doživel, da bi stalna armada odigrala (po klasični marksistični shemi) pozitivno vlogo v revoluciji. Lenin je to doživel, vendar je kljub temu podprl in precej pripomogel k temu, da se je v SZ po končani vojni formirala druga, miličniško-teritorialna komponenta oboroženih sil, ki je bila ob njegovi smrti, številčno gledano, večja sila, kot pa regularna armada.

Dr. Miloš Prelević podpre svoj teoretični model tudi z ugotovitvijo, da sta ... »ustanovitelja marksizma jasno podčrtala — in nenehno zastopala razumevanje: da se bo obrambno organiziranje socialistične družbe (oboroženo ljudstvo) izražalo preko različnih oblik, specifičnih za vsako naslednjo situacijo.«[7]

Potemtakem je vsako vojaško organiziranje delavskega razreda po prevratu in med njim ena izmed oblik oboroženega ljudstva, ki se med seboj razlikujejo po organizacijskih principih, imajo pa enako družbeno — razredno bistvo. Ni torej važno, ali imamo prostovoljsko armado, milico ali regularno vojsko, važno je, kdo jo sestavlja, čigave interese brani in koliko je učinkovita. Vsebina je tukaj vse, oblika ni važna. Ta teza sama po sebi ne predstavlja posebne nevarnosti. Toda avtor (in ne samo on) gre še dlje. Ko so stvari na tej točki, nastopi obrat. Kot vsebino avtor naenkrat postavi formo, zunanjo obliko političnega organiziranja družbe in oblasti, ne spušča pa se v analizo odnosov. Naenkrat ni važno, ali so odnosi v vojaških formacijah strogo hierarhični ali relativno demokratični, ali se starešinski kader samo imenuje ali tudi voli, ali imajo vojaki enake pravice kot drugi državljani itd.; važno je le, da formalno obstaja delavska oblast, da obstaja subjektivni faktor (partija), ki usmerja družbeni razvoj, in da se družbena ureditev uradno imenuje socialistična. Tako stvarnost prilagodi svojemu modelu in se izogne še drugim nevšečnostim, čeprav mu to povzroča težave pri opisovanju in razmejitvi vzhodnega načina vojaške organizacije. Iz zagate, ki bi jo povzročile delikatne posredne primerjave, se reši tako, da npr. SZ in Stalina kritizira konkretno (čistke, centralizacija poveljevanja), ne pa poglobljeno teoretično (npr. odnose v Rdeči armadi, položaj pripadnikov posameznih narodov SZ v starešinski sestavi RA, odnos delavcev in kmetov do vojaške obveznosti itd.).

---

[7] M. Prelević, Oboroženo ljudstvo — teorija in praksa, str. 209.

Nekoliko nenavaden za tovrstna dela je zadnji oddelek v V. poglavju, v katerem se avtor spopada s tako imenovanimi »enostranskimi pojmovanji teoretičnih temeljev in družbenega bistva SLO«.

Med »enostranska pojmovanja« uvršča teze, ki:

1. se Marxovega nauka o državi in obrambnem organiziranju v prehodnem obdobju lotevajo z meščansko-liberalističnega stališča in s stališči stare socialdemokratske teorije o ljudski vojski in ljudski državi (različni članki v Praksisu, Svetozar Stojanović v knjigi Med idejami in Stvarnostjo);

2. absolutizirajo klasični miličniški sistem iz 19. stoletja kot edino in za vse čase in razmere dano obliko obrambnega organiziranja socialistične družbe, hkrati pa zanikajo sodobne oblike, odvisne od značaja in stopnje razvoja socialističnih družbenih odnosov, fiziognomije sodobne vojne ter danih mednarodnih vojaškopolitičnih razmer (referati L. Tadića, I. Supka, M. Markovića v: Enciklopedija moderna, št. 2/66, 7/68—89);

3. izražajo »pojmovanje, da se v sodobnih razmerah doseže najprimernejša obrambna moč države z oboroženo vstajo partizanskih enot oziroma z oboroženim ljudstvom, ki se umika, gre na mesto možne obrambe in s svojim odporom kaže sovražniku, da se takšna akcija, takšno osvajanje ne splača (Supek v Enciklopedija moderna);

4. prikazujejo klasike, zlasti Lenina, kot zagovornika državno-etatističnih pojmovanj, hkrati pa razglašajo obrambno organiziranje Sovjetske republike zgolj iz časa državljanske vojne za splošno veljavno v sodobni epohi (V. Perola v knjigi: Družba — armada);

5. trdijo, da sta ustanovitelja (?) marksizma menila, da je socialistična revolucija skorajda vnaprej določena v najrazvitejših državah, in hkrati pojmovana kot svetovna, kar bo omogočilo, da bi se takoj dala uresničiti tudi marksistična zamisel o odpravi redne vojske in uveljavljanju ljudske milice (P. Vranicki v knjigi: Marksizam i socijalizam);

6. dokazujejo, da je prišlo v obdobju revolucionarnoetatističnega razvoja naše družbe pod vplivom ZSSR do prekinitve v razvoju obrambnega sistema glede na NOB (v »nekaterih zapisih«?);

7. procesa podružbljanja ne razumejo kot čedalje popolnejše uveljavitve delavskega razreda in delovnih ljudi, narodov in narodnosti pri oblikovanju in izvajanju splošne ljudske obrambe, ob odločilnem vplivu organizirane sile socialistične zavesti — ZKJ in države kot sredstva vladavine delavskega razreda in delovnih ljudi, temveč zahajajo v utopičen in abstrakten pristop (v nekaterih teoretičnih delih);

8. poudarjajo razlike med družbenorazrednim bistvom JLA in TO (bili so posamezni primeri).

Dr. Prelević v večini primerov imenuje tako dela kot avtorje, pri katerih je našel »enostranska pojmovanja«, zanimivo pa je, da ne citira vedno najbolj spornih odstavkov. V delu Predraga Vranickega Marksizam i socijalizam npr. mnogo bolj kot navedeno pod točko (5) bode v oči nadaljevanje, ko Vranicki zapiše, da ... »stalna vojska vedno reproducira hierarhične in birokratske odnose in hkrati zelo obremenjuje gospodarstvo vsake države.«[8]

V istem poglavju se avtor predhodno spopade tudi z »enostranskimi pojmovanji v naši literaturi o družbeni naravi narodnoosvobodilne vojne«, kjer zanika vse ocene, ki naj bi izhajale iz enostranskih ocen posameznih dogodkov in pojavov. Sem spadajo predvsem ocene o porazu vstaje v Srbiji jeseni leta 1941 zaradi brutalnih prijemov KPJ, ustanovitev 1. proletarske brigade kot rezultat preoptimističnih ocen uspehov Rdeče armade v moskovski bitki, posplošene ocene socialnega sestava pripadnikov NOB itd. Med avtorji, ki jih našteje kot nosilce teh enostranskih prikazov (Dušan Bilandžić, Pero Moraća, Vladimir Dedijer, N. Popov) najdemo najeminentnejše zgodovinarje in poznavalce naše polpreteklosti, kar pa Prelevića v njegovi kritiki niti malo ne ustavi. Potrebuje namreč razčiščen teren, na katrega bo postavli svoj brezkonfliktni prikaz razvoja naših oboroženih sil in vojaške doktrine sploh od prvih zametkov pa vse do danes. To opravi v orisu NOB in povojnega razvoja »splošne ljudske obrambe«, v katerem prikaže nastajanje našega obrambnega koncepta, ne da bi poskušal kakorkoli kritično oceniti prehojeno pot.[9] Edini dvom o absolutni pravilnosti je podan v oceni, da se je ... »sodelovanje naše in sovjetske armade prek določenega števila sovjetskih vojaških inštruktorjev, navzočih v nekaterih naših poveljstvih in enotah ter šolanje naših starešin v vojaških šolah v ZSSR pozneje pokazalo kot neprimerno.«[10]

III. Družbena narava oboroženih sil

Za večino avtorjev, ki se ukvarjajo s proučevanjem družbene narave oboroženih sil po zmagi socialistične revolucije, je vsaka organizacijska oblika oboroženih sil vojaška organizacija proletariata ali pa kar oboroženo ljudstvo samo. Ponavadi se ne spuščajo v globljo analizo tistega, kar bistveno opredeljuje družbeno naravo vsake vojaške organizacije, to pa je njen notranji ustroj in notranji odnosi, način njenega organiziranja ter njen vpliv na širšo družbeno skupnost. Prav obratna slika se ponuja, če prebiramo teoretične prispev-

---

[8] Predrag Vranicki, Maksizam i socijalizam, SNL 1979, str. 281.

[9] Do danes najbolj objektivna ocena vojaškega razvoja Jugoslavije po vojni je po mojem mnenju podana v prispevkih dr. A. Beblerja, ki so v letu 1985 izhajali v reviji Naša obramba pod naslovom O mejnikih vojaškega razvoja nove Jugoslavije.

[10] M. Prelević, Oboroženo ljudstvo, str. 152.

ke različnih avtorjev — marksistov, ki so analizirali družbeno naravo oboroženih sil v meščanski družbi. Vse prej našteto je bilo v središču njihove kritične analize. Med številnimi primeri naj navedemo enega iz domačih logov. Dober primer takšne analize je prvi del govora Borisa Kidriča na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju oktobra 1943, v katerem je opisal družbeno naravo starojugoslovanske vojske.

Klasična shema »oboroženega ljudstva«, predstavljena v tradicionalnem marksističnem besednjaku kot [zmaga proletarske revolucije] — [oboroženi proletariat in oboroženo ljudstvo] — [»neoboroženo« ljudstvo (v komunizmu)] je zelo raztegljiva in prilagodljiva skoraj vsem (po imenu) marksističnim ideološkim variantam v različnih »socialističnih« sistemih. Zato bi storili veliko napako, če bi vse te variante pripisovali Marxu. Brezmejna vera v človeka ter v njegov družbeni, znanstveni in tehnični napredek sta pri njem povzročala tudi preveč poudarjen determinizem, po katerem naj bi bila komunistična prihodnost zagotovljena z delovanjem osnovnih zakonov zgodovinskega razvoja. Kljub občasnemu absolutiziranju pa je Marxov ideal komunizma zgrajen na upoštevanju večine realnih možnosti humanizacije, to pa so družba brez izkoriščanja, brez razredne, rasne in spolne diskriminacije, brez vojne, družba, ki razpolaga z materialnim in duhovnim obiljem, ko družbeni proizvodi izgube lastnost blaga, ker z njimi razpolagamo v neomejenih količinah itd. Vsi ti elementi so prisotni tudi v različnih nemarksističnih filozofijah in nekaterih religijah, kar vse do neke mere omogoča, da človek pravičneje ureja medsebojne odnose in odnose med posameznimi družbenimi skupnostmi, hkrati pa tudi uspešneje presega dvojnost, na katero je obsojen, t.j. na nasprotje med humanimi in nehumanimi potenciali.

Način organiziranja oboroženih sil sicer vpliva na njihovo družbeno naravo, vendar je ne določa odločilno. Tudi v miličniških formacijah lahko prevladujejo izrazito hierarhično-birokratski odnosi, v posameznih primerih se prav tako kot stalna armada lahko uporabijo kot orodje za ohranjanje nelegitimne oblasti. Vendar mnogo težje kot pa pri poklicni ali poklicno-obvezniški stalni armadi, poleg tega pa je miličniške formacije praktično nemogoče, vsaj v znatnejšem obsegu, uporabiti za zunanjo agresijo. In to dvoje je bistveno, kljub dejstvu, da samo miličniške oborožene formacije v večini primerov (tehnični rodovi) ne zadoščajo za optimalno obrambno pripravljenost.

Notranji ustroj in notranji odnosi v oboroženih silah v največji meri determinirajo njihovo družbeno naravo. Določajo in so hkrati določani tudi od načina vladanja v celotni družbeni skupnosti. Uvodoma smo zapisali, da obstoje določeni temelji vojaške discipline in reda, ki jih noben državni sistem ne more ignorirati, pa če je še tako radikalen. Gre predvsem za odnose subordinacije in brezpogojne vojaške discipline. To ne pomeni, da se ti odnosi med seboj tudi krepko ne razlikujejo (npr. odnosi v izraelski ali švicarski vojski na eni in

odnosi v bolgarski ali čilski armadi na drugi strani), posebno v miru; vendar pa imajo vse armade skupni imenovalec: ukazovanje in podrejanje. Tega verjetno ne bo možno v celoti ali v polnem obsegu odpraviti v nobenem družbenem sistemu, vsaj tako dolgo ne, dokler bo obstajala možnost kakršnihkoli večjih družbenih konfliktov.

Danes so odnosi v različnih vojskah še najmanj odvisni od tega, kako se imenuje politični sistem, ki mu služijo. V marsikateri »kraljevski« vojski je mnogo več demokratičnosti in spoštovanja človekove osebnosti kot pa npr. v sovjetski »socialistični« armadi. Najboljšo splošno sliko o tem lahko dobimo, če analiziramo različne pravilnike ali pravila službe, ki določajo položaj in dolžnosti vojaških oseb. Privilegiji nadrejenih, teža kazni za posamezne disciplinske prekrške in predvsem omejitve osebnih svoboščin določajo stopnjo (ne)demokratičnosti v posameznih armadah. Ta je odvisna od nivoja demokracije v družbi nasploh, splošnega kulturnega razvoja, tradicije itd., mnogo manj ali nič pa od zaostrenih zunanjih razmer (primer Izraela). Odnosi v vojski so praviloma mnogo bolj demokratični v tistih pol. sistemih, kjer ima civilna struktura ali oblast popolnejšo kontrolo nad armado in obratno. Čim bolj je vojska osamosvojena ali je celo vodilna sila v državi, tembolj skuša odnose, ki vladajo v njenih formacijah, prenesti tudi v druge družbene strukture.

Klasične vojaške discipline, temelječe na prisili, ni mogoče povsem odpraviti, ne da bi prizadeli učinkovitost oboroženih sil. Glede na prej naštete dejavnike pa je možno kljub temu v manjši ali večji meri doseči, da se zmanjšuje razkorak med civilom in vojakom (približevanje vojaka civilu in ne obratno) in da se vodenje in poveljevanje vse bolj z oblastnega reducira na tehnično opravilo. To se v praksi manifestira z odpravljanjem vojaških sodišč, povečevanjem vpliva vojaškega kolektiva na izbor starešin, z bolj sproščenimi medsebojnimi odnosi med podrejenimi — nadrejenimi, odpravljanjem posebnih pravil obnašanja vojaških oseb, pa tudi z dopuščanjem in omogočanjem »ugovora vesti«, priznanjem enakopravnosti jezikov narodov in narodnosti v armadi itd.

Poglobljena analiza (ki je ni) o zgoraj navrženih vprašanjih je največja pomanjkljivost tistega dela Prelevićeve študije, ki se ukvarja z »Družbenim bistvom vojaške sile«. Delo z ambicijami, kot jih ima njegovo, ki hoče celovito opredeliti in do določene mere celo utemeljiti eno od variant »marksistične vojaške teorije«, bi moralo vsaj poskušati odgovoriti tudi na vprašanje, koliko je razkorak med odnosi v naših oboroženih silah in civilni družbi rezultat specifičnosti vojaške strukture in objektivnih notranjih problemov zaradi neenakomerne razvitosti posameznih delov Jugoslavije, v kolikšni meri pa je rezultat subjektivnega odpora tistih sil v oblastnih sferah, ki jim tak razkorak ustreza in koristi. Dejstvo, da razkorak obstaja, je neizpodbitno, pa če ga še tako zanikamo s trditvami, da so v socialistični družbi tudi odnosi v oboroženih silah socialistični ali celo sa-

moupravni. Odnosi subordinacije ne bodo nikoli samoupravni, in prav neprijetno nelogični so poskusi, ki hočejo to na neki način po ovinkih le dokazovati. To seveda ne pomeni, da so v danih okoliščinah nepotrebni. To je treba odkrito priznati. Razkorak obstaja v vseh sistemih in zato ni vprašanje, ali je ali ni, temveč kolikšen je in koliko je nujen.

IV. Sklep

Knjigo dr. Miloša Prelevića Oboroženo ljudstvo — teorija in praksa lahko ocenimo po delih. Knjiga je na nivoju znanstvenega dela v tistih poglavjih in odsekih, v katerih zgolj opisuje posamezne oblike in poskuse uresničevanja marksistične zamisli o oboroženem ljudstvu in ko opredeljuje in razgrajuje posamezne specifičnosti NOB in soc. revolucije v Jugoslaviji, glede na ostale poskuse. Ne uspe pa mu utemeljiti njegove inačice marksistične vojaške teorije, kajti njegov model »oboroženega ljudstva«, ki ga posname iz konkretne prakse, se sesuje (prav tako v praksi) že med nastankom, kar je usoda vseh pragmatističnih teorij. Ob branju knjige lahko spoznamo, da se s klasičnim marksističnim besednjakom ne da razložiti nekaterih sodobnejših vprašanj in dogajanj na vojaškem področju (možnost jedrskega spopada) ali v zvezi z njim (mirovnega gibanja v socializmu), kajti avtor jih enostavno ignorira.

Kljub vsemu pa je Prelevićeva študija delo, ki ga velja prebrati in o njem razmišljati.

RDK: 301.21(14)

Dr. Švob-Đokić: Nekatere družbene implikacije disproporcionalnega tehnološkega razvoja v svetu

Tehnološki napredek je proces, ki ga vzpodbujajo in usmerjajo realne družbene sile, zato tehnologija ni nevtralen razvojni dejavnik. Prav zaradi tega razloga moramo možne vplive novih tehnologij zelo pazljivo ocenjevati.

Struktura tehnološkega razvoja v Jugoslaviji v veliki meri odraža položaj tehnološko odvisne države v svetovnem gospodarstvu. Iz tega dejstva pa seveda izvira problem odnosa med tehnološkim napredkom in samoupravljanjem.

UDK: 301.21(14)

Dr. Švob-Đokić: Some Social Implications of the Disproportional Technologic Development in the World

Technological progress is the process which is stimulated and directed by real social forces and therefore technology is not a neutral factor of development. And particularly for that reason the possible influence of the new technologies should be estimated very carefully. The structure of the technological development in Yugoslavia in great deal reflects the position of the technologically dependent State in the world economy. From that fact of course originates the problem of the relation between the technological progress and the self-management.

UDK: 325.14(497.12)

Dragan Đuričin: Raziskovanje in razvoj v samoupravnem podjetju

Ena od osnovnih značilnosti marksistične teorije družbeno-ekonomskega razvoja je priznavanje tehnološke inovacije kot osnovnega gibala ekonomskih, institucionalnih in kuturnih sprememb.

Te ideje so imele velik vpliv na oblikovanje konceptov in politike profesionalnih ekonomistov, posebno v zgodnjih fazah socialističnega razvoja. V praksi pa se je pokazalo, da ni tako enostavno slediti teoriji.

UDK: 325.14(497.12)

Dragan Đuričin: Research and Development in the Self-management Firm

One of the basic characteristics of the Marxist theory of the social-economic development is that it acknowledges technological innovations as the basic motive power of the economic, institutional and cultural changes.

These ideas had a great nifluence on creating the concepts and policy of the professional economists especially in the early phases of the socialist development. In praxis it became evident that it is not that easy to follow the theory.